

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Н. М. Юсова, С. Л. Юсов (Київ)

ПРОБЛЕМА „ПРИЄДНАННЯ” УКРАЇНИ ДО РОСІЇ В ОЦІНЦІ ІСТОРИКІВ УРСР КІНЦЯ 30-х - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 40-х рр.

У статті простежується зміна оцінки приєднання України до Росії 1654 р. та його наслідків в історичній науці та партійно-державних документах УРСР після виходу в 1937р. урядової постанови, в якій ластилася вказівка розглядати означену подію як "найменше зло". На основі аналізу джерел та літератури зроблено висновок про те, що з кінця 30-х рр. розпочався ідеологічний процес відновлення концепції "возз'єднання" України з Росією.

Із набуттям Україною державної незалежності у вітчизняних історичних дослідженнях одне з важливих місць зайняли питання, пов'язані з переглядом історії україно-російських взаємовідносин, різноманітних аспектів спільного історичного минулого. У цьому відношенні особлива увага приділяється "класичній" темі української медієвістики - приєднанню України до Росії в 1654 р. та його наслідкам. Чергові версії бачення проблеми опираються як на нові джерелознавчі дослідження, так і на концепції, що вже мали місце в науковій літературі минулого часу. У зв'язку з останнім помітно зростає необхідність історіографічних оглядів.

Природно, що 350-річчя Переяславської ради слугує актуальним приводом для появи нових історичних досліджень із зазначеної тематики, а також праць історіографічного характеру. Без сумніву, важливою подією наукового життя України став нещодавно опублікований збірник "Переяславська рада 1654 р"¹, підготовлений науковим колективом Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Як видно із заголовка книги, історіографічна проблематика в ній займає не останнє місце. І дійсно, у збірнику міститься шість історіографічних праць оглядового та дослідницького характеру. Серед них слід виділити значні за обсягом статті В. Кравченка², О. Яся³ і В. Брехуненка⁴, присвячені концепціям і образам Переяслава в українській і російській історичній науці, починаючи з XVIII століття і до нашого часу. У цих статтях автори торкаються, зокрема, досліджуваної в нашій студії історіографічної проблематики в контексті того ж історичного періоду. Праці названих науковців охоплюють великі періоди та широке коло питань, то звичайно, що запропонована нами тема висвітлюється ними коротко і дещо спрощено. Недостатньо вона розкрита і в працях інших дослідників, про що мова піде далі.

У січні 2004 р. виповнилося також і 50 років із дня виходу знакових "Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 - 1954 рр.)", схвалених ЦК КПРС. У тоталітарному суспільстві подібні партійні тези набували, як відомо, догматичного значення для науковців. Однак потрібно сказати, що виникли вони не одномоментно і були витвором не тільки (і не стільки) функціонерів партійного апарату. Як вважає більшість дослідників, тези підготували професійні історики, а партійні функціонери тільки лише відредагували їх⁵. Ряд положень тез опираються на попередню українську історіографічну традицію й не викликають заперечень і сьогодні <>. Достатньо згадати положення про те, що Б. Хмельницький як видатний діяч, очолив "процес складання української державності"⁷.

Тези ЦК КПРС підводили підсумок під історіографічним процесом перегляду традиційних положень і концепцій української та російської історіо-

графій⁸. Цей процес реально розпочався в другій половині 30-х рр. ХХ ст.⁹. Втім, деякі дослідники відносять його початок до 1934 р.¹⁰. Розроблені з кінця 30-х рр. концепції про "спільне історичне минуле" українців і росіян відповідали уявленню верхівки більшовицького режиму про українсько-російський "братерський союз" - фундамент могутності Радянського Союзу¹¹. Створена "радянська схема" історії України, за влучним висновком сучасного українського історика з Канади Т. Мацьківа, стала компромісною модифікацією між традиційною схемою російської історії і схемою М. Грушевського: вона визнавала право українців на власну історію, але трактувала останню в ракурсі, максимально наближеному до російського історичного процесу¹².

Ключовими ланками в цьому історіографічному процесі стало вироблення двох знакових положень: про Київську Русь як "спільну колыску" (тут і надалі - підкреслення *авт.*) трьох східнослов'янських народів та про "возз'єднання" України з Росією в 1654 р. Останнє почало трактуватися як цілком позитивне явище, про що свідчить уже сам термін. Тези ЦК КПРС, підготовлені до його 300-річчя, пов'язали між собою названі положення й сакралізували їх у дусі офіційної радянської ідеології. Зв'язуючою ланкою між ними стала сформована в той же період у радянській медієвістиці теорія про "давньоруську народність" - спільного предка східних слов'ян. Ця теорія зводила фундамент не просто під "спорідненість", а під етнічну єдність трьох східнослов'янських народів, хоча б у давньоруську добу. Треба зауважити, що таке трактування в перспективі давало можливість повернення на позиції до-революційної "загальноруської" історіографії з її розумінням східного слов'янства як "єдиного руського народу", який існував одвічно. І дійсно, така тенденція простежується в працях 40-х рр. частини авторитетних російських медієвістів¹³.

Положення про спільну східнослов'янську державу, яка об'єднала "єдину народність" східних слов'ян (або навпаки: народність витворила державність) слугувало головним аргументом на користь споконвічної спільності історичного розвитку східних слов'ян. З такого погляду, відновлення якщо не культурно-етнографічної, то державно-релігійної єдності українців і росіян, що розпочалося в 1654 р., - закономірне й справедливе явище, "цілковите (або безумовне) благо" для історичної долі всього східного слов'янства. Так, у січневих тезах "возз'єднання" характеризується як "закономірний результат усієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів - російського й українського", а "актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення"¹⁴.

Постулати про "спільну вітчизну", "спільне походження", "спільність історії і культури" слугували радянським ідеологам як засади теорії "єдиного радянського народу", який створюється шляхом "злиття націй"¹⁵. Спроби деса-кралізації січневих тез ЦК КПРС 1954 р., що здійснювалися деякими радянськими істориками (приміром, М. Браїчевським¹⁶), жорстко придушувалися владою¹⁷. Представники незалежної науки поза межами СРСР, зокрема історики української діаспори, гостро критикували названі концепції радянської історіографії, дотримуючись, у цілому, позицій школи М. Грушевського¹⁸.

Однак у цих та інших працях українських істориків діаспори¹⁹, які майже синхронно з досліджуванним періодом стали вивчати історіографічний процес, що мав місце в історичній науці УРСР кінця 1930-х - першої половини 1940-х рр.; а також і в дослідженнях сучасних українських істориків у самій Україні²⁰. Тема, запропонована нами, подається й поширюється ними спрощено й поверхово. Про це свідчить, зокрема, відсутність посилань на архіви. У першу чергу недостатньо проаналізовано позанаукові чинники, що вплинули на розробку тих чи інших положень зазначених концепцій; недостатньо повно представлено фактичний та хронологічний перебіг історіо-

графічних подій, не висвітлено конкретно особистий вклад українських істориків у зародження чи розробку нових радянських концепцій про Київську Русь як "спільну колицу", "давньоруську народність" і "возз'єднання" України з Росією.

Найявний в архівах України комплекс джерел та матеріалів, тогочасна періодика, опубліковані й неопубліковані праці істориків УРСР вказаного часу дозволяють проаналізувати метаморфозу української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії. Дана метаморфоза характеризується різким відходом від пануючої до 1937 р. оцінки „приєднання” як „абсолютного зла” - до трактування цієї події та її наслідків у річищі формули „найменшого зла”, що стало проміжним етапом до повернення на позиції ідеології „возз'єднання” України з Росією. Тенденції до відродження цієї ідеології стають помітними в радянській історіографії вже з кінця 30-х - початку 40-х рр., хоча, домінуючою концепція „возз'єднання” стала лише від першої половини 50-х рр.

У цьому дослідженні розглянемо тільки етап історіографічної трансформації (кінець 30-х - перша половина 40-х рр. ХХ ст.), коли поступово в українській історичній науці і світогляді суспільства відбувається зміна акцентів стосовно Переяславської ради 1654 р. та її наслідків. Аналіз джерел надає можливість стверджувати, що формула „найменшого зла” відносно факту приєднання України до Московської держави в реальній пропагандистській роботі ідеологічного апарату і працях провідних істориків УРСР (а також і союзного центру) із самих початків тяжіла до формули, якщо не „безумовного блага”, то, в усякому разі, - до визнання „історичної прогресивності” цієї події. Це особливо проявилось під кінець Великої Вітчизняної війни. Якщо враховувати саме таку засторогу, можна погодитись із запропонованою В. Кравченком періодизацією зазначеної трансформації, з якої випливає, що питання про приєднання України до Росії в радянській історичній науці вже в сорокові роки оцінювалося в межах „абсолютного блага”²¹. Як би то не було, але в цілому українські історіографи вважають, що 30-і - 40-і рр. були „перехідним періодом української історіографії”. До того ж, ознакою „перехідності” вважається розвиток в її межах „формули найменшого чи меншого зла”. Першим зробив такий висновок Б. Крупницький²². Як слушно вважає В. Кравченко, основну роль у зазначеному історіографічному процесі відіграв провідний вчений Інституту історії України АН УРСР (далі - ІУ), його директор у 1942 - 1947 рр. - М. Петровський. Втім, у своєму спостереженні харківський науковець опирається на доволі короткі статті, присвячені науковій діяльності М. Петровського, які, до того ж, мають оглядовий характер і не підкріплені джерелами*, у згаданих працях О. Яся та В. Брехуненка роль М. Петровського не підкреслюється.

Як відомо, стара схема і положення російської історіографії вперше зазнали „раціонального перегляду” в науковій творчості українського історика М. Грушевського²³. Український історичний процес був категорично відокремлений вченим від російського; „єдиний руський народ”, як у минулому, так і в сучасності, визнавався за такий, що розпадається на три самостійні „окремі народності”; Київська Русь визнавалась утворенням і першою державою тільки українського народу тощо. Відповідно і приєднання України до Росії, а також подальша колоніальна інкорпорація України до складу Російської імперії визнавалися негативним явищем. Проте з позиції так званого „абсолютного зла” „приєднання” розцінювалось уже в постреволюційний період в офіційній марксистській літературі 20-х - першої половини 30-х рр., коли більшовики викорчувували залишки ідеології російського націоналізму - однієї з трьох підвалин старого режиму.

У 1934 р. державно-політичне керівництво сформулювало основний напрямок подальшої трансформації історичної науки у зв'язку з необхідністю перегляду базових рис історичної теорії та шкільної методики викладання

історії пануючої на той час" марксистської школи М. Покровського, в якій підтримувалося положення про "абсолютне зло" стосовно входження до складу Росії інших народів та держав. Одним з актуальних завдань була задекларована необхідність відновлення ролі історії в патріотичному вихованні радянського суспільства. У постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. "Про викладання громадянської історії в школах СРСР" та "Зауваженнях з приводу конспекту підручника історії СРСР" від 8 серпня 1934 р. за авторством Й. Сталіна, С. Кірова, А. Жданова вимагалось від радянських істориків написання нових підручників, витриманих у більш традиційному для російської історіографії руслі.

Сталінський режим узяв курс на фактичне відродження Російської імперії під личиною СРСР. Однак у національному аспекті імперський курс мімікрувався під "загальнорадянський патріотизм" та "інтернаціоналізм" з урахуванням національних особливостей СРСР. Останнє проявлялось у продовженні політики "коренізації" (в тому числі - "українізації"), яка за формою залишалася національною, а по суті - набувала дедалі більше "загальнорадянських патріотичних рис". Ставлення до спільного імперського і взагалі історичного минулого ставало більш доляльним стосовно російського народу, який знову проголошувався "великим"²⁵, оскільки він переможно завершив першу в світі соціалістичну революцію і стоїть в авангарді всього прогресивного людства.

В середині 1930-х рр., після виходу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 січня 1936 р. "Про помилкові погляди так званої історичної школи Покровського"²⁶, в партійній періодиці та фахових історичних часописах розпочався процес критики й осудження "антиісторичних" та "антипатріотичних" положень історичної концепції М. Покровського та його учнів²⁷. Було визнано за необхідне створення дійсно "марксистського" підручника з історії СРСР. У 1936 р. було розпочато конкурс з написання нових підручників з історії СРСР, а в серпні 1937 р. вийшла постанова журі урядової комісії стосовно конкурсу на кращий підручник. Саме постанова й визначила напрямок перегляду положень, що торкалися місця і ролі Київської Русі в історії східних слов'ян та приєднання України до Росії. Саме в ній вперше пролунала вказівка розглядати приєднання до Росії інших народів та держав як "найменше зло". До цієї постанови в офіційній радянській історіографії Переяславський акт оцінювався як "союз українських феодалів з російськими", який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною²⁸. Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму, як відмічає М. Брайчевський, цей факт, як і будь-який акт колоніальної анексії, розглядався як "безумовне зло"²⁹. А в постанові журі вказувалося, що радянські історики "не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу... України під владу Росії, розглядається... як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що... перед Україною стояла тоді альтернатива - чи бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, чи перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж **найменшим злом**". Отже, в цій постанові (авторство її приписують Й. Сталіну) була дана директивна вказівка, як відтепер необхідно оцінювати подію „приєднання". В подальшому ця сталінська (?) теза в літературі стала називатися формулою, а іноді й теорією.

Після цієї постанови в науковій і популярній історичній літературі та періодиці різко змінювали оцінки явищ, подій і героїв історії народів СРСР. Відбувалася певна "реабілітація" деяких героїв і подій дожовтневої російської історії, що мало важливе значення для формування нового радянського патріотизму і котрі репрезентували собою часткове відновлення російського імперського патріотизму³⁰. Цьому сприяло також видання творів відомих дореволюційних істориків-систематиків - С. Соловйова, В. Ключевського, О. Преснякова та ін. Ці зміни були необхідні сталінському режиму в умовах наближення нової світової війни. Загострення міжнародної ситуації в кінці

30-х років, а особливо початок Другої світової війни, воєнні конфлікти СРСР з Японією, Польщею, Румунією, війна з Фінляндією посилили ідеологічну потребу відродження імперського патріотизму сталінським режимом. Для цього було вкрай необхідно відновити історичну пам'ять про героїв Російської імперії і про її переможні війни. Особливо підносилися ті діячі російської історії, які найбільше сприяли централізації держави та її військовим звитягам: І. Калита, Д. Донський, Іван III, О. Суворов, М. Кутузов і, звичайно, Іван Грозний та Петро I. Партійним пропагандистам пропонувалося постійно нагадувати у своїх лекціях про боротьбу з іноземними загарбниками, підкреслюючи при цьому роль державних діячів і полководців минулого. В одному з виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Александров піддав їх різкій критиці за недооцінку історичного значення розвитку національної самосвідомості народів, зокрема російського¹¹. Напередодні війни в головному партійному журналі СРСР - "Більшовику" вийшла стаття Й. Сталіна, в якій було піддано критиці працю Ф. Енгельса, присвячену викриттю імперіалістичної політики Росії. Зазначена стаття була написана Й. Сталіним ще десять років тому, але "чекала" потрібного моменту для оприлюднення. Втім, тут Й. Сталіним вживаються досить обережні формулювання в рамках теорії "найменшого зла"³².

Після постанови 1937 р. урядового журі починають по-іншому оцінювати також персонажів та події української історії. Зокрема, Переяславський акт 1654 р. знову стає ключовою подією для всієї історії України³³-. "Образ Переяслава" поступово набуває, як слушно зауважує О. Ясь³⁴, сакральних окреслень, стає основним символом історичної єдності і дружби українців та руських у СРСР. Характерно, що в радянській історичній літературі (в тому числі й українській) за верхній поріг національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. встановлюється 1654 р. - рік приєднання до Росії (втім, ще в 20-х рр. хронологічні рамки цієї війни були означені українським істориком-марксистом М. Яворським³⁵ як 1648 - 1654 рр.).

Різно змінюється й оцінка особистості та ролі гетьмана Б. Хмельницького, який до постанови журі іменувався у так званій марксистській історіографії не інакше як "кат українського народу", "зрадник повсталих козацько-селянських мас", який сприяв встановленню "колоніального панування Росії над Україною і кріпосницького гніту"³⁶. Гетьман знову повертається до лав "народних героїв" України і Росії. Починаючи з 1938 р., Б. Хмельницький звеличується, як "борець за об'єднання" України з Росією. Втім, після впровадження формули "найменшого зла", офіційним терміном для визначення входження України до складу Московської держави, стає термін "приєднання".

У світлі нового-старого образу Переяслава переглядаються й інші важливі події та особистості, що мали ключове значення для історії України. Так, не зовсім кругла дата святкування Полтавської битви (230-річчя) послугувала вдалим приводом для відновлення оцінок значення цієї перемоги і ролі в ній Петра I, що були загальноприйняті в дореволюційній імперській історіографії. В липні 1939 р. було урочисто відзначено річницю цієї видатної події. Новостворений Інститут історії України провів у зв'язку з цим виїзну сесію в м. Полтаві³⁷.

Хоча незалежна українська історична наука (в тому числі й марксистська школа "українського М. Покровського" - М. Яворського) була розгромлена більшовиками ще на рубежі 20-х - 30-х рр., а її представники зазнали репресій, однак справа перегляду засад української історіографії в руслі нового сталінського курсу затягнулася, в першу чергу, через відсутність кадрів: освічених, професійно підготовлених істориків було надзвичайно мало, та й ті, що були, в умовах великого терору середини 30-х рр. (і пізніше) перманентно зазнавали репресій³⁸. Тільки зі створенням у 1936 р. Інституту історії України АН УРСР справа поступово зрушилася з "мертвої точки". Виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. "Про підготовку курсу історії

України", ПУ приступив до складання марксистських курсів з української історії¹⁹ - стислого курсу (посібник для середньої школи), синтетичного багатотомного курсу (посібник для вузів) та ін. Одночасно колектив Інституту приступив до написання окремих нарисів по періодах, в яких мало бути представлено, відповідно до нової направленості й на базі "істинної" марксистсько-ленінської методології, викладення процесу й оцінка подій, фактів, а також особистостей. Зразком для радянських історичних праць був сталінський "Короткий курс історії ВКП(б)", що вперше публікувався на шпальтах газети "Правда" у вересні 1938 р.

Рішучий розгром некоммуністичної історичної науки в УРСР призвів до обриву інтелектуального зв'язку з попередньою національною історіографією. Із спеціалістів старої школи до лав українських "істориків-марксистів" потрапили лічені одиниці, в тому числі, вже згадуваний вище М. Петровський. Саме він, після переходу в 1937 р. в ПУ, як єдиний значний авторитет з історії України XVII ст., зайнявся розробкою нових підходів з тематики Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та приєднання України до Росії. Вчений, зокрема, приступив до написання одного з планових інститутських нарисів (IV-го) з цих проблем, в основі якого було його докторське дисертаційне дослідження, що розроблялося ним упродовж кількох років^М. Як згадував на нараді істориків при ЦК КП(б)У в 1947 р. його колега по відділу феодалізму ПУ К. Гуслистий, М. Петровський саме після постанови урядового журі (1937 р.) взявся за завершення дисертації^{4X}. Вже 1938 р. він приступив до популяризації теми в дусі формули "найменшого зла" в центральній українській періодиці⁴². Лейтмотивом його публікацій, як і праць інших українських радянських істориків, було акцентування уваги на показі боротьби російського й українського народів в історичному минулому із зовнішніми ворогами, в конкретному випадку - з Польщею.

У 1939 р. вперше за період існування Радянської України відмічалася в позитивному контексті 285-а річниця Переяславської ради. На неї відгукнулися газетними публікаціями і співробітники ПУ⁴¹: їхні ювілейні популярні статті були написані також у річичі формули "найменшого зла", хоча відрізнялися певними нюансами в оцінці події. Серед авторів статей був і М. Петровський.

Слідом за цим виходить ряд наукових і науково-популярних публікацій, як у Росії, так і в Україні. Деякі з них були написані з метою наповнення фактичним матеріалом все тієї ж тези про "найменше зло". На відміну від майбутніх тез ЦК КПРС, складених до 300-річчя події, положення про "найменше зло"⁴¹ не було детально описане, що створювало простір для можливих інтерпретацій. І, дійсно, вже у зазначених публікаціях спостерігаються достатньо різноманітні підходи в оцінці приєднання України до Росії та його наслідків, а також ролі в цих процесах Б. Хмельницького. Тому на деяких з них варто спинитися докладніше.

Отже, впродовж 1939 - 1941 рр. з питання, що розглядається, виходили праці українських^к і російських[^] авторів. До того ж, перші публікації українських істориків, як це видно з дат підписання текстів до друку, вийшли у світ раніше перших праць російських колег. Серед праць, що вийшли, були і серйозні наукові дослідження (монографія М. Петровського, надрукована в серії „Нариси з історії України" в 1940 р., але захищена як докторська дисертація ще в 1939 р.); наукова розвідка українського історика І. Бойка, майбутнього "послідовника" М. Петровського з наукової тематики у відділі феодалізму ПУ); знаковий для свого часу, скоріше публіцистичний, ніж науковий, виступ А. Барабоє на сторінках московського "Історика-марксиста" (ця стаття стала свого роду квінтесенцією його поверхово-компілятивної кандидатської дисертації, захищеної в 1939 р. в Київському держуніверситеті¹⁷); науково-популярні статті та брошури (декілька - М. Петровського й одна, що правда, видана тричі підряд у 1939 - 1940 рр. - М. Подорожного); велика мо-

нографія науково-популярного характеру К. Осипова та популярна книжка Б. Федорова (обидві - про Б. Хмельницького).

За часом, першою серед них була стаття історика з УРСР А. Барабою⁴⁸, опублікована в єдиному на той час історичному часописі СРСР - "Історик-марксист" (з накладом в 32-і тисячі примірників), що вийшов у травні 1939 р. Епіграфом до статті стала цитата з постанови 1937 р., в якій містилася теза "про найменше зло". Стаття А. Барабою, написана в публіцистичному стилі й витримана в імперативному тоні, ставила собі за мету, як уже відмічалось вище, наповнити виголошену в 1937 р. партійну тезу конкретним історичним матеріалом. А. Барабой подав ретроспективний огляд української історії XVI - першої половини XVII ст., в якому акцентував увагу на національно-релігійному й соціально-економічному пригніченні українського народу з боку Польщі; на давніх історичних зв'язках з Росією, що створювало позитивну аргументацію для доказовості необхідності приєднання до централізованої Московської держави. Історик вперше за час радянської влади публічно сформулював у науковому часописі "органічні причини" приєднання: спільність національного походження й мови; багатовікова спільна боротьба із зовнішніми ворогами обох народів; стійкі економічні зв'язки; спільність релігії; вікова українсько-російська культурна взаємодія та ін.⁴⁹ Вказуючи, відповідно до букви формули "найменшого зла", на безальтернативність щодо російського варіанту в зовнішньому виборі України (Росія, Туреччина чи Польща), А. Барабой далі ввійшов у протиріччя з духом формули. Він вказує на багаторічні прохання козацького керівництва й українського народу про прийняття російського підданства. Ситуація в 1648 - 1654 рр. не була, як вважає історик, настільки катастрофічною для України, щоб "тільки під впливом потреб моменту... кинутися до ніг царя". Зовсім "не хвилиними міркуваннями, а довготривалими інтересами кращої частини старшини і реєстрового козацтва було викликано приєднання України до Росії". Взагалі, головною причиною, на думку А. Барабою, "добровільного приєднання України до Росії були симпатії народних мас України до Москви (тут і далі - курсив А.Б.) і натиск мас на козацьку старшину та Хмельницького"⁵¹. А. Барабой тут відроджує до революційне положення російської історіографії про "народ" як рушійну силу, "гарячого поборника" приєднання до Росії. Ще більше вступає в протиріччя з духом формули "найменшого зла" зроблений А. Барабоєм перелік позитивних результатів приєднання. Тут, і ліквідація релігійного й національного гніту, й "пом'якшення експлуатації селян", і "розквіт української феодальної культури"⁵². Одним з найважливіших результатів приєднання, згідно з А. Барабоєм, була та обставина, що "Україна включилася в *централізовані*/ державу. Політична централізація є могутнім поштовхом економічного й культурного прогресу"⁵³. Довгострокові ж наслідки приєднання, з точки зору історика, були фактично сприятливі для України: "*Приєднання України до Росії зумовило подальшу спільність історичного процесу обох народів. А ця спільність... через ряд випробовувань привела до перемоги Великої соціалістичної революції* і в Росії, і на Україні, до побудови соціалістичного суспільства і створення могутньої багатонаціональної держави - Союзу Радянських Соціалістичних Республік, основою якого є неперушна дружба і братерство народів"⁵⁴. Далі А. Барабой, ймовірно, відчувши, що його висновки заперечують формулу "найменшого зла", в трьох коротких реченнях торкається негативних сторін приєднання і, зауважує: "Ми не стверджуємо, що приєднання до Росії було **вже тоді**, в XVII ст. для України **абсолютним благом**"⁵⁵. Звідси, випливає, що все ж, входження до складу Росії, обернулося, кінець кінцем, для України абсолютним благом. Таким чином, висловивши свої міркування і навівши факти на підтвердження партійної тези, А. Барабой одночасно виступив в ролі першозачинателя теорії про "абсолютне (безумовне) благо" приєднання України до Росії. Виступ А. Барабою на сторінках авторитетного для того часу історичного часопису

(до того ж, він видавався значним накладом), без сумніву, сприяв формуванню в умах людей майбутньої ідеології "возз'єднання".

Не так оптимістично, як А. Барабой, зате з більшим наближенням до букви й духу формули "найменшого зла", характеризує приєднання та його наслідки в своєму науковому дослідженні, опублікованому в "Учених записках" Харківського держуніверситету, І. Бойко. Основна частина його статті містить (попередній) історіографічний огляд, як і належить чинити в наукових публікаціях. Природно, що всі дореволюційні і взагалі не марксистські автори (як українські, так і російські) були піддані критиці за "неправильне" трактування приєднання і його результатів⁵⁶. І. Бойко в основній частині праці коротко викладає "традиційний набір доказів"⁵⁷ на користь Переяславського акту, необхідність спільного захисту від польсько-католицької і турецько-татарсько-мусульманської небезпеки, входження України до складу централізованої монархії, що забезпечило економічний прогрес, тощо⁵⁸. Харківський історик, на відміну від А. Барабою, практично не згадує про "органічні" причини приєднання і тим самим не створює базу для розвитку власних положень у напрямку створення теорії "безумовного блага". Проте І. Бойко характеризує найближчі наслідки приєднання достатньо позитивно, адже воно дало, зокрема, "значний розвиток української національної культури, створення умов для завершення процесу формування української нації"⁵⁹. Разом з тим, спиняючись на довготривалих наслідках Переяслава, історик займає позицію, дуже близьку до основних постулатів теорії "абсолютного зла". Так, він нагадує: "Не слід, однак, забувати, що залежність України від Росії впродовж подальшого історичного розвитку **повністю перейшла в колоніальність**"⁶⁰. Отже, слід відмітити, що стаття І. Бойка була більш стриманою в аспекті оцінки Переяславського акту і його наслідків для України, ніж стаття А. Барабою. Дослідження І. Бойка можна віднести до найбільш типового прикладу праць у річищі формули "найменшого зла". Проте, беручи до уваги ступінь впливу на "стан умів", воно, звичайно, на кілька порядків поступалося значенню публікації А. Барабою.

Ряд радянських істориків оперативно відреагували на події осені 1939 р.⁶¹, коли області Західної України ввійшли до складу УРСР. Радянські засоби масової інформації, а також офіційна історіографія слушно характеризували цю подію як возз'єднання українського народу. Підкреслювалося, що це входження стало можливим лише завдяки "мудрій" політиці більшовицького керівництва й особисто Й. Сталіна. Українські історики взяли активну участь у новій ідеологічній кампанії з приводу входження Західної України до складу УРСР. Тоді ж і виникає у них, за словами К. Гуслистого, "ідея возз'єднання" (українського народу)⁶². Це була реанімація старої тези школи М. Грушевського про іманентний потяг українців до возз'єднання всіх своїх земель⁶³. Видається ряд статей і брошур, в яких особливим чином підкреслюється національний момент: історія Західної України в контексті національної боротьби українського народу проти поляків та інших завойовників. У листопаді 1939 р. ПУ провів наукову сесію, присвячену історії Західної України⁶⁴. За матеріалами сесії було видано збірник наукових статей під загальною назвою "Західна Україна". Достатньо навести для прикладу назву "офіційної" статті директора НУ С. Белоусова для того, щоб став зрозумілим контекст цих ідеологічних заходів. Стаття називалася - "Крах Польської держави і з'єднання великого українського народу в єдиній Українській державі - УРСР"⁶⁵.

Восени 1939 р. виходить великим накладом у двох видавництвах Москви брошура російського історика М. Подорожного (наступного року вона була перевидана в Києві українською мовою), присвячена національно-визвольній війні українців середини XVII ст. В книзі встановлюється зв'язок між подіями того часу та сучасністю. Автор говорить, що процес об'єднання українського народу, розпочатий колись його "видатним діячем", "вождем ко-

зацько-селянських мас" Б. Хмельницьким, досяг свого завершення в 1939 р.⁷⁰ У брошурі М. Подорожного немає не тільки "насичення історичним матеріалом концепції "меншого зла"⁷¹, але навіть згадки даної тези, а оцінки діяльності Б. Хмельницького, "Переяславського союзу" та його наслідків тільки однозначно позитивні. Так, оцінюючи довготривалу перспективу Переяслава, автор, як і А. Барабой, стверджує: "Велика справа об'єднання українського народу з братнім російським народом дала свої плоди" - українці не тільки збереглися як народ, "але в союзі з іншими народами, котрі населяли колишню царську Росію, першими підняли стяг Великої Жовтневої соціалістичної революції"⁶⁸. Більше того: в книзі М. Подорожного явно звучить концепція "єдиного російського народу", тобто "східнослов'янського", який існував у давньоруську епоху⁶⁹, а потім був розділений ворогами на частини. На початку книги автор категорично стверджує, що Україна з "моменту виникнення Російської держави... була її складовою, нероздільною частиною", а "Київ - перша столиця цієї держави". М. Подорожний у підсумку робить логічний висновок про те, що на даний час, "відокремлені насильством братські народи - український і білоруський, - котрі до сих пір перебували в Польщі, повертаються у велику сім'ю **колись єдиного народу**". Цілком очевидно, що брошура М. Подорожного витримана в дусі ідеології "возз'єднання", хоча без вживання цього терміна. По суті, автор вважає наслідки входження України до складу Російської держави "безумовним благом". Враховуючи кількість видань брошури (одно вийшло у Воєнвидаві), її актуальність та тиражі, не важко прийти до висновку, що книга М. Подорожного ще більшою мірою, ніж стаття А. Барабою, сприяла формуванню відповідних поглядів у суспільстві на проблему Переяслава.

Якщо в праці М. Подорожного термін "возз'єднання" стосовно Переяславського акту був відсутнім, то в монографії К. Осипова він був! Дивно, що ніхто з українських дослідників до сих пір не звернув на це увагу. Але ж варто врахувати, що тираж книги (вийшла в популярній серії ЖЗЛ) становив - 50 тис. примірників, тобто вона була в усіх бібліотеках і читалася практично всіма, хто цікавився історією, і, відповідно, даний термін проникав в уми і поступово завоював суспільством. Монографія "Богдан Хмельницький" вийшла в 1940 р., хоча подана була до виробництва 17 жовтня 1939 р. Тому на титульній сторінці стоїть 1939 р. Таким чином, книга К. Осипова потрапила до читачів пізніше, ніж брошура М. Подорожного. В тексті монографії термін "возз'єднання" відсутній: автор випускає приставку "**воз-**" і всюди (слідом за дореволюційним істориком Г. Карповим) вживає слово "**з'єднання**". Хоча, 2-а глава IV частини книги "Богдан Хмельницький", де йдеться про січнево-березневі 1654 р. українсько-російські переговори та домовленості, називається - "**Возз'єднання**". І, скільки завгодно, можна розмірковувати про те, як К. Осипов "насичував історичним матеріалом концепцію "меншого зла"⁷¹, але ця назва зводиться нанівець усі роздуми про "зло". Дійсно, російський історик, як і А. Барабой, робить іноді спроби наповнити конкретним змістом партійний тезис, але навіть не вважає за потрібне його процитувати чи зробити посилання. Взагалі, головний лейтмотив книги К. Осипова - це показ позитивів "з'єднання"; вона фактично відроджувала оцінки події та її наслідків, що мали місце в дореволюційній російській історіографії. Характеризуючи в цілому позитивно роль й особистість Б. Хмельницького, К. Осипов все ж уникає його ідеалізації. Головним же двоєдиним завданням Б. Хмельницького у визвольній війні, на його думку, - був розгром Польщі і з'єднання з Росією⁷¹. Книга К. Осипова була майже одразу позитивно оцінена В. Пічетою⁷². Зокрема, в його рецензії особливо наголошувалося: „З точки зору методологічної, працю товариша Осипова треба визнати позитивним явищем в радянській історіографії про Хмельницького і визвольну війну українського народу проти Польщі"⁷¹. Зауважимо, що сам В. Пічета в лекції передвоєнного часу використовував термін „возз'єднання" на означення події 1654 р.⁷¹

У брошурі М. Петровського, що вийшла дещо раніше, ніж перше видання книги М. Подорожного, приділено увагу розкриттю формули "найменшого зла"⁷⁵. Загалом же, дана брошура під назвою "Воєнне минуле українського народу" присвячена, як сказано і в анотації, "героїчній історії боротьби українського народу за свою незалежність і вільне існування в союзі з братнім російським народом"⁷⁶. Цей союз після 1654 р. став, як зазначив М. Петровський, "непорушним"⁷⁷. Довгорічні устремління українського народу щодо входження до складу Росії⁷⁸ ще більше посилювалися з початком Визвольної війни 1648 - 1654 рр.⁷⁹. Очевидно, розуміння М. Петровським приєднання України до Росії як "братерського непорушного союзу російського і українського народів" вмещувало зовсім мало спільного з яким-небудь "злом". Надзвичайно позитивно М. Петровський характеризує і Б. Хмельницького⁸⁰. В діяльності Б. Хмельницького, спрямованій на укладення союзу з Росією, і полягає, на думку вченого, головна заслуга гетьмана⁸¹.

У згадуваному вже збірнику "Західна Україна" було вміщено й статтю М. Петровського, в якій ті ж самі події 1654 р. характеризуються як "об'єднання двох братніх народів - українського і руського"⁸².

В монографії вченого "Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 -1654 рр.)" дається більш детально позитивна характеристика діяльності Б. Хмельницького, що була спрямована на об'єднання українського народу з народом руським⁸³. Факт приєднання України до Росії оцінюється вченим і в цій праці в позитивному ракурсі⁸⁴. Щоправда, М. Петровський аргументує необхідність приєднання в основному зовнішньополітичними обставинами, що склалися на той час. Оцінка Переяслава і його наслідків відповідає букві тези про "менше зло", хоча, окремі формулювання історика виходять за рамки формули. Фундаментальна монографія М. Петровського стала взірцем української історіографії радянської версії Переяслава, що склалася на той час. Спеціаліст з цієї проблеми К. Стецюк, відгукуючись у кінці 1970-х рр. про монографію, стверджує, що вона "відіграла значну роль у правильному розумінні характеру, рушійних сил, соціально-економічних наслідків визвольної війни 1648 - 1654 рр. і значення **возз'єднання України з Росією**"⁸⁵.

У брошурі, виданій напередодні війни "Воєнвидавком" і призначеній для воїнів Червоної армії (її наклад становив 53 тис. примірників), М. Петровський більш явно відступає від формули "найменшого зла": "Визвольна війна і приєднання України до Росії мали **велике позитивне значення** для українського народу", приєднання **"відповідало історичним прагненням** українського народу до об'єднання з народом російським"⁸⁶, результатом Переяслава стало об'єднання "двох великих єдинокровних народів"⁸⁷. Однак вчений і тут згадує про "колоніальну політику царизму" в Україні⁸⁸.

Отже, наш аналіз показує, що в передвоєнні роки в українській медієвістиці відбувалось оформлення нової концепції Переяслава, в основному відповідної, якщо не духові, то букві, виголошеної у 1937 р. політичним керівництвом країни формули про "найменше зло". Втім, колега (по ІУ та держуніверситету) і пристрасний критик М. Петровського М. Рубач у кінці війни постійно дорікав тому відступництвом від партійної тези. За логікою М. Рубача, якщо приєднання України до Росії було закономірним історичним явищем і таким, що "відповідало історичним прагненням українського народу", то тут маємо не зло, а благо⁸⁹. "Найменше зло" могло бути тільки в тому випадку, якщо приєднання було вимушеним, оскільки більше не залишалося жодного іншого виходу.

Що ж до російських авторів, то вони просто ігнорували формулу й відновлювали традиційне дореволюційне розуміння проблеми в дусі ідеології "возз'єднання".

Одночасно з появою формули "найменшого зла" почався перегляд місця і ролі Київської Русі в історії східного слов'янства. "Першою ластівкою" такого

перегляду став вихід у світ початкового випуску "Нарисів з історії України" ("Київська Русь і феодальні князівства", 1937 р.), що його підготували наукові співробітники НУ К. Гуслистий і Ф. Ястребов. У цьому виданні вперше⁹⁰ в українській радянській історіографії було висунуто положення про Київську Русь як "спільний початковий період" в історії українців, росіян і білорусів. Зокрема, тут відмічається, що Київська держава була "східнослов'янською державою..., ні український, ні білоруський, ні російський народи у той період ще не оформилися". На думку авторів, вони почали зароджуватися з кінця XI ст. Ці "народності зв'язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою із зовнішнім ворогом, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом"⁹¹. У перевиданні вищеназваних нарисів (1939 р.) укладачі відносять зародження трьох народностей уже до XI-XII ст.⁹². А культурна спадщина Київської Русі, на їх погляд, стала здобутком усіх трьох східнослов'янських народів⁹³. Ці погляди на Київську Русь та її культурну спадщину починають підтримувати авторитетні радянські дослідники. Знову впливає із забуття вираз "спільна колиска". Так, відомий дослідник історії давньоруської літератури академік АН УРСР М. Гудзій пише, що "Слово о полку Ігоревім" "виникло в тій спільній колисці, якою була Київська Русь для великоросів, українців, білорусів, воно по праву належить рівною мірою всім цим трьом братнім народам"⁹⁴. Однак остаточне затвердження нової концепції про Київську Русь було зроблене в працях офіційного лідера радянських істориків академіка Б. Грекова. Головна його теза, котру з часом постійно повторювали радянські історики, така: "Історія Київської держави - це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість зрости і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії"⁹⁵.

Окрім стверджень положення про Київську Русь як "спільну колиску", в історичній науці СРСР майже одночасно виникає ідея про єдиний руський (східнослов'янський) народ Київської Русі. Ця ідея висувається, знову ж таки, академіком Б. Трековим у 1939 р. в монографії "Київська Русь", а також інших його працях⁹⁶. Так збіглося, що в той рік відбулася пам'ятна подія в історії українського народу - об'єднання його в "єдиній радянській державі" - УРСР. Відгукнувся на цю подію і Б. Греков, який у своїй доповіді, проголошеній 26 жовтня 1939 р. на засіданні Відділення історії і філософії АН СРСР (опублікована в популярному журналі "Новый мир"), простежує історію Західної України давньоруського періоду з метою показати етнокультурну єдність і спільність її населення з усім єдиним "руським народом" Давньої Русі⁹⁷. Тут Б. Греков, щоправда, кілька раз використовує більш коректні та історично адекватні терміни - "народ Русі" і "русини". Підкреслимо, що під цими найменуваннями вчений мав на увазі всіх східних слов'ян.

Таким чином, майже одночасно відбувається поява тези про "найменше зло", прийняття в радянській історичній науці нового положення про Київську Русь як "спільний початковий період" історії трьох східнослов'янських народів і висунення ідеї про "народ Русі" як спільного предка білорусів, росіян і українців і, нарешті, в 1939 - 1940 рр. - возз'єднання українських земель і українського народу. Аналіз джерел, що торкаються історіографічної ситуації наступних років свідчить, що в українській історіографії поступово відбувалась екстраполяція оцінки подій 1939 - 1940 рр. на події середини XVII ст.; або, інакше, - термін "возз'єднання", який був правильно застосований до факту об'єднання в 1939 - 1940 рр. українського народу, тепер зазнав акомодатії стосовно характеристики приєднання України до Росії в 1654 р. Остання подія наче послужила, на думку Н. Яковенко, як історичний прецедент⁹⁸. Зазначеній акомодатії сприяло впровадження концепції про Київську Русь як "спільну колиску" і концепції про "давньоруську народність".

Нове радянське ставлення до спільного українсько-російського історичного минулого вимагало висвітлення з нових позицій і походження українського народу. Вивчаючи це питання, необхідно було акцентувати поло-

ження про єдність походження українського й російського народів - "єдинокровних братів"; синхронність, а також історичну закономірність їх формування відповідно до методології історичного матеріалізму. Актуальність прояснення питання про походження й формування української народності була однаково важливою в умовах, коли щойно відбулося возз'єднання майже всіх етнічних українських земель. У зв'язку з цим необхідно було показати спільність походження і єдність вже самого українського народу, що об'єднався, нарешті, в єдиній "українській державі". Десь у ті роки (згодом - в 1940 р.) було створено комісію АН УРСР з вивчення проблеми "походження української народності і формування її в націю"⁹⁹. Вона була включена в академічний п'ятирічний план (1941 - 1945 рр.) як міжінститутська комплексна науково-дослідна тема. Провідним інститутом для її виконання став ПУ. Тему було визнано як одну "з найбільш важливих в області історії України"¹¹⁰. Виконавцями цього пріоритетного планового завдання призначалися провідні історики Інституту - наукові співробітники відділу феодалізму С. Юшков (керівник), М. Петровський і К. Гуслистий¹¹¹.

Спершу зазначеною проблемою фактично займався тільки М. Петровський. Вчений розробляв її в контексті історії соборності українського народу й українських земель. Він у своїх дослідженнях виступав як історик, а не етногенетик. Головне завдання, що його ставив перед собою М. Петровський, і котре йшло в унісон з новими віяннями часу, полягало в тому, щоб показати історію українського народу в тісному взаємозв'язку з історією російського, особливо роблячи акцент на періодах спільної боротьби з іноземними загарбниками. Вже на початку літа 1941 р. було набрано в друкарні його велику монографію під назвою "Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі", та в умовах війни повністю готовий набір і, навіть, машинопис загинули^m. Очевидно, що вчений готував її приблизно з 1939 р., коли дана тема набула гострої актуальності. На жаль, архівних документів, що свідчили б про початковий момент роботи над нею, не збереглося. Сам автор свідчить, що в монографії він "підсумував свою багаторічну роботу"¹⁰³. Тут історик поставив собі за мету показати розвиток українського народу від його першопочатків до 1939 - 1940 рр. як історію боротьби за об'єднання в єдиній українській державі і **"об'єднання з російським народом"**^{1(M)}. Замовлення на монографію М. Петровському надійшло від партійно-ідеологічного науководослідного центру - Українського філіалу ІМЕЛ при ЦК КП(б)У, а друкувати її повинен був Політвидав¹⁰⁷. Фактично, це був короткий курс історії України, котрому надавалося величезного суспільно-політичного значення. Не дивно, що значне місце в монографії займало висвітлення подій Визвольної війни українського народу середини XVII ст. і приєднання України до Росії. Викладення цього матеріалу в цілому відповідало IV-му випуску "Нарисів з історії України" за авторством М.Петровського, що вийшов у 1940 р. Скорочені варіанти названої монографії, науково-популярні за характером, з'явилися в пресі в роки війни, як українською, так і російською мовою¹ (III). Серед них найбільш резонансною в політичному сенсі була публікація на сторінках головного партійного часопису "Большевик"¹⁰⁷. Вона вийшла в січні 1944 р., в дні, коли відзначалася 290-а річниця Переяславського акту і фактично відображала офіційну позицію компартії стосовно нової схеми історії України. Цю статтю М. Петровського особливо відмічав директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич у своїй довідці про роботу ПУ з часу його заснування, яку він підготував у травні 1944 р. для пропаганди ЦК КП(б)У^{10X}.

Однією з перших публікацій на основі чернеток монографії стала стаття "Київська Русь - спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів"¹⁰⁹. Фактично, це був скорочений виклад перших 3-х параграфів монографії¹¹⁰. Стаття стала доступною для наукової громадськості на початку 1942 р., але, як відмічав сам автор, вона була ним написана ще до війни¹¹¹. Тут уперше, на основі положень, сформульованих Б. Трековим, бу-

ло викладено в головних рисах концепцію про давньоруську народність (у М. Петровського - "єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств")¹¹². У відповідності до реалій воєнного часу більша частина статті була присвячена ілюстрації боротьби "єдиного народу Київської Русі" проти іноземних загарбників, як одного з факторів, що сплотив східних слов'ян в єдине ціле. Стаття, що аналізується, власне, була доповіддю, перед цим виголошеною М. Петровським на науковій сесії АН УРСР в м. Уфі. На той час вчений був фактичним керівником ІУ (офіційне затвердження його на посаді в. о. директора об'єднаного Інституту історії і археології відбулося в червні 1942 р.¹¹³). Тому зазначена доповідь, незважаючи на її очевидну актуальність та своєчасність (висвітлення боротьби з іноземними загарбниками), разом з тим набувала сенсу політичного орієнтиру для наукової громадськості — задавалося те спрямування, в якому було необхідно висвітлювати історію українсько-російських взаємовідносин.

Таким чином, М. Петровський, виконуючи планове завдання, давав свою відповідь на питання про початки етногенезу українців і, фактично, простежував їх подальшу етнічну історію у відповідному контексті. Взагалі, саме війна з фашистами актуалізувала й прискорила етногенетичні дослідження в СРСР у зв'язку з нагальною потребою протистояння фашистським расовим доктринам, особливо антислов'янського характеру. Етногенез слов'янства досліджували в роки війни А. Удальцов, М. Державні, В. Пічета, В. Мавродін та ін.¹¹⁴. Вони стверджували положення про спільне походження й етнічну єдність слов'ян у давньоруську епоху. Подібно М. Петровському, А. Удальцов і В. Мавродін виступили фундаторами концепції про давньоруську народність. Саме ця концепція стала в майбутньому відправним моментом в розробці методологічних доказів недоцільності застосування формули "найменшого зла" відносно приєднання України до Росії та його наслідків і підводила науково-ідеологічне підґрунтя під тезу про "возз'єднання".

Початок війни з фашистською Німеччиною прискорив необхідність зміцнення основ нової ідеології загальнорадянського патріотизму на базі національно-патріотичних цінностей народів СРСР (передусім - російського) і соціалістичних цінностей¹¹⁵. Щоб досягти перемоги у війні - радянське керівництво це добре розуміло, - необхідно було заручитися лояльністю і підтримкою народів СРСР, насамперед українського. Сталінський режим відтоді намагається подати себе для українців в кращому світлі, ніж гітлерівський; зробити себе привабливішим¹¹⁶. Усе це примусило радянське керівництво зменшити тиск на українське національно-культурне життя і піти на певні поступки. В рамках радянського патріотизму певною мірою допускався й український. При цьому дозволялося мобілізувати національні почуття українського народу, але акцент робився на його віковичній боротьбі проти іноземних агресорів у тісній злуці з російським народом¹¹⁷. Для того, щоб мобілізувати національний український патріотизм, було дозволено популяризувати приклади національної боротьби українського народу за незалежність¹¹⁸. Ще перед війною, коли відбулося возз'єднання українських земель, партійне керівництво дозволило титулувати український народ поряд з російським - "великим"¹¹⁹. Ця практика була продовжена і в роки Вітчизняної війни¹²⁰. З'являються літературно-художні твори про героїчне минуле українського народу, радянська пропаганда постійно підкреслює тезу про державність України, яку намагаються знищити німецькі окупанти¹²¹. Відповідно дозволялося згадувати і про українську державність у минулому. Одночасно обов'язковим було згадувати про єдність походження українців і росіян, про їх спільну державу - Київську Русь, та спільну боротьбу проти іноземних загарбників протягом усієї історії; акцентувати на історичних фактах, що свідчили б про "братній союз" обох народів, проводячи при цьому паралелі на сучасність.

Вперше основи нового українського патріотизму **в умовах** Великої Вітчизняної війни було сформульовано не політичним керівництвом УРСР, а вченим ІУ, професійним істориком М. Петровським, який не був навіть членом ВКП(б). Це було зроблено ним 9 липня 1941 р. на шпальтах газети "Комуніст"¹²². Щоб не повторюватися, зазначимо тільки, що у статті в тезовій формі і з відповідним часу і жанру пафосом, окрім взірців воїнської доблесті українського народу, були викладені основні положення його праці "Возз'єднання..." стосовно "спільної історії", "спільної боротьби" і "братерського союзу" двох великих народів - українського й російського. Ці базові підвалини вчений популяризував протягом усіх воєнних років у численних публікаціях у різноманітних періодичних виданнях, брошурах і лекціях.

Під час військових операцій Червоної армії по звільненню України була зроблена спроба широко відзначити 290-ту річницю Переяславської ради (січень 1654 р.). Пропозицію по святкуванню цієї події в своєму листі на ім'я Й. Сталіна зробив М. Хрушов, котрий очолював компартію України¹²³. В проекті постанови ЦК КП(б)У "Про відзначення 290-річчя з дня приєднання України до Росії" ця подія характеризується цілком позитивно¹²⁴. Зокрема, зазначається, що в 1654 р. "навіки був скріплений нерозривний союз двох братніх народів - великого українського народу з великим російським народом"¹²⁵. Далі в проекті постанови актуалізується "братній союз" двох народів у минулому, який ще більше загартувався "у вогні Вітчизняної війни"¹²⁶. Варто зазначити, що наступну спробу звернути увагу Й. Сталіна до відзначення події середини XVII ст. М. Хрушов зробив у 1948 р., коли відмічалось 300-річчя з дня початку Визвольної війни українського народу¹²⁷. Прикметно, що в підготовленому проекті постанови ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР „Про 300-річчя з дня початку визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр." було зроблено першу спробу внести в урядово-партійний документ термін „возз'єднання" при характеристиці подій середини XVII ст., тобто приєднання України до Росії¹²⁸.

Історичну довідку 1944 р. для ЦК КП(б)У у зв'язку з річницею Переяславської ради підготував, ймовірно, М. Петровський. Хоча вчений "ритуально" посилається на обов'язкову догматичну тезу про "найменше зло", однак він розцінює приєднання України до Росії скоріше як "благо"¹²⁹. Важливим моментом у контексті нашої статті є встановлення М. Петровським зв'язку між походженням обох народів і подіями середини XVII ст. Зокрема, він це робить в одному реченні: "Український народ у боротьбі за національну незалежність - знайшов допомогу від братнього російського народу, **з яким був пов'язаний спільністю історичного процесу формування своєї народності і походженням своєї державності**"¹³¹. В такому ж ключі була написана і вже згадана стаття "Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі", яка тоді ж і була видрукована в часописі "Большевик". Таким чином, ідея **возз'єднання українського народу**, що її проводив у своїй монографії ще з передвоєнного часу М. Петровський; оформлення концепції про "єдиний народ" Київської Русі як спільного предка українців, росіян і білорусів, поєднувались у нього з тематикою, котра була для вченого головним предметом наукових пошуків, тобто з працями про визвольну війну українського народу середини XVII ст. і приєднанням України до Росії. Не дивно, що М. Петровський інколи починає вживати термін "возз'єднання" і щодо подій 1654 р. Необхідно підкреслити, що в опублікованих працях М. Петровського термін "возз'єднання" в цьому значенні ніколи не звучав. Він користувався ним лише в усних виступах, під час нарад, засідань і т.п.¹³¹. Даний термін використовували й інші вчені-історики¹³², письменники, партійні працівники¹³³ (під час тих же нарад і зборів). Можливо, що термін вживався під час лекцій політпросвіту, цикл яких під загальною назвою "Боротьба українського народу проти польських загарбників, за возз'єднання з російським народом. Богдан Хмельницький"¹³⁴ читався населенню в кінці

війни. Слово „возз'єднання” декілька разів зустрічається в тому ж контексті в статті професора В. Бочкарьова, що була опублікована в журналі Все-слов'янського комітету „Славяне”¹¹¹.

Оцінка приєднання України до Росії як заздалегідь визначеного, закономірного і позитивного явища чітко простежується в брошурах М. Петровського під кінець Великої Вітчизняної війни. Наприклад, він пише, що боротьба, що велася проти польських загарбників, була одночасно „боротьбою за об'єднання всього українського народу з братнім російським народом”, з яким зв'язувала український народ спільність мови, віри, звичаїв, походження й історії. Завдяки „об'єднанню”, українці зберегли „свою народність, мову, релігію, культуру..., а також... - державність”¹¹⁷. Приєднання було „обумовлене всією попередньою історією України”¹¹⁷.

В усіх працях періоду, що розглядається, цей вчений підкреслював магістральний напрямок української історії - боротьбу за возз'єднання українського народу в єдиній державі і об'єднання з „єдинокровним” російським народом. Інколи він проводить паралелі між возз'єднанням українського народу в середині XVII ст. і подіями 1939 - 1940 рр., а пізніше й 1944 р., коли здійснилося повне визволення і возз'єднання України, включаючи і Закарпаття. До того ж, возз'єднання українців, як у минулому, так і тепер, стало можливим за участі російського народу¹³⁸. Подібним чином пише про возз'єднання білоруського народу й В. Пічета в статті з назвою аналогічною назвам праць М. Петровського - „Воссоединение белорусского народа в Едином Белорусском Советском государстве”¹³⁹.

Високо оцінює М. Петровський особистість Б. Хмельницького, в якому втілилися „кращі героїчні риси українського народу, його незламний дух...”¹⁴⁰, який „об'єднав український народ з великим, братнім, єдинокровним російським народом”¹⁷¹. Приєднується до М. Петровського в оцінці особистості та ролі Б. Хмельницького й В. Пічета, який у 1943 - 1944 рр. присвятив цій темі чималу кількість праць¹⁴². Взагалі великого гетьмана у роки війни було піднесено на нечувану висоту. Радянською пропагандою, насамперед українською, створювався справжній культ Богдана Хмельницького. В 1943 р., коли почалися військові операції по звільненню України, було запроваджено високопрестижну бойову нагороду - Орден Богдана Хмельницького¹⁴⁵. Постановою уряду УРСР м. Переяслав було перейменовано в Переяслав-Хмельницький. Головна партійна газета - „Правда” - характеризує українського гетьмана як „найвидатнішого політичного діяча” свого часу, котрий „дуже добре розумів, що спасіння українського народу можливе лише на одному шляху — в союзі його з братнім російським народом”¹⁴⁴. Пропагандистська екстраполяція на сучасність тут очевидна. Восени 1943 р., коли відбулася битва за Київ, апологетизація „національного героя українського народу” досягла свого апогею. Фактично, Б. Хмельницький перевтілюється, якщо використовувати фольклорну термінологію, на міфопоетичного героя-богатиря. Так, газета „Радянська Україна”, маючи на меті мобілізувати український народ на справу звільнення Вітчизни, немов би віщує: „в жилах нашого народу тече, бує, кипить гаряча кров Богдана Хмельницького... слухайте, слухайте! Не кров народу тече в жилах Б. Хмельницького, а навпаки - кров Хмельницького в жилах народу!”¹⁴⁵.

Однак у колективних розробках ПУ воєнного часу і в деяких індивідуальних працях, незважаючи на таку високу оцінку Б. Хмельницького, приєднання України до Росії оцінювалося в рамках теорії „найменшого зла”. Так, у відповідному розділі 1-го тому „Історії України” (1943 р.) говориться: „Звичайно, оцінюючи це приєднання, ні в якому разі не слід забувати, що Україна приєдналася до Росії царської, що царизм, який був диктатурою поміщиків, здійснював колоніальний наступ на Україну..., мусимо констатувати, що це було зло. Але це було зло меншим порівняно з тим, що чекало український народ у тому випадку, якби Україну загарбала Польща чи Туреччина”¹⁴⁶.

В цілому автори колективних праць ІУ дотримуються схеми історії України М. Грушевського; національний фактор у них превалює над формаційним; український історичний процес показується окремо (відрубно) від російського. Головний чинник української історії, що виступає в доробку М. Петровського того ж часу, - історія українського народу як історія його боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі і об'єднання з російським народом - у колективних працях ІУ відсутній. Висвітлення історії українсько-російських взаємовідносин подається в них скоріше формально. Без особливої аргументації повторюються тезові положення про "спільну вітчизну східних слов'ян - Київську Русь". В зазначеному 1-му томі мовиться, що "Київська держава була періодом спільної історії України, Росії, Білорусії"¹⁵⁰, а в "Нарисах історії України" (1942 р.) підкреслюється, що культура Київської Русі була "спільним набутком пізніших східнослов'янських народів"¹⁵¹.

ІУ був головним осередком історичної науки в УРСР, він, відповідно до більшовицької термінології, став "штабом історичного фронту". На праці інституту орієнтувались у вузах і школах, для яких вони були головними посібниками з історії України. Для широкої громадськості великими тиражами видавалися науково-популярні і популярні історичні книги співробітників інституту. Їх статті друкувались в масовій періодиці. Наукові працівники ІУ виступали з лекціями з історії України перед різноманітними аудиторіями слухачів, в яких висвітлювались найбільш актуальні питання історії України. Тому їх ставлення до концепції М. Грушевського особливо турбувало ідеологічний апарат КП(б)У. В травні 1944 р. суворій критиці піддав колектив і праці ІУ партійний філософ - згадуваний уже директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич. В розгорнутій довідці "Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР", складеній по завданню Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, він звинувачував ІУ в тому, що в його відділах "отаборилися" українські "буржуазні націоналісти". Тому діяльність інституту за роки його існування, відповідно до вироку Ф. Єневича, була "безплідною". В довідці тезово сформульовані основні "помилки" історичної концепції історії України М. Грушевського та його школи, а також зазначено, що протидія їм з боку вчених ІУ "була дуже незначною"; вони "до цього часу не розгромили до кінця буржуазно-націоналістичні концепції". Ф. Єневич серед проблем, що їх наукові співробітники інституту не висвітлювали або висвітлювали неповно, або навіть помилково, виділяє питання "виникнення і оформлення української народності", приєднання України до Росії та ін.¹⁵⁰. Так, наприклад, він вважає, що останнє питання висвітлено односторонньо. Ф. Єневич вказує, що в працях наукових працівників ІУ, насамперед М. Петровського, підкреслюється перевага лише зовнішніх причин, що прискорили приєднання. Однак головна причина, згідно з думкою партійного ідеолога, це - внутрішня. А саме; "етнографічна, історична, культурна, мовна, побутова і навіть релігійна спорідненість українського народу з народом російським"¹⁵¹. У виданнях інституту "дуже слабо підкреслено, ...що приєднання України до Росії є не початком союзу українського і російського народів, а політичним і юридичним оформленням фактично існуючого союзу цих народів протягом віків, у свій час штучно розділених іноземними окупантами"¹⁵² (курсив - Ф. Є.; підкреслено - авт.). Отже, початковий "союз" (тобто - спільне життя в давньоруській державі) був "штучно розірваний" і, відповідно, приєднання в 1654 р. було, за логікою Ф. Єневича, органічним, а значить - безумовно позитивним явищем. Позиція Ф. Єневича чітко ілюструється роздумами М. Костомарова, якого партійний ідеолог цитує з метою підкріплення власних суджень: "Доля зв'язала малоруський народ з великоруським нерозривними узами... Між цими народностями лежить кровний, глибокий, нерозривний духовний зв'язок, який ніколи не допустить порушення їх політичної і суспільної єдності, той зв'язок, який не знешкоджувався під впливом минулих історичних обставин, котрі насиль-

но розірвали ці народності, - цей зв'язок, який не розірвали ні внутрішні усобиці, ні татари, ні Литва, ні поляки... Ні великороси без малоросів, ні останні без перших не можуть здійснювати свого розвитку". З цією думкою М. Костомарова Ф. Єневич цілком солідаризується, лиш вказуючи, що "твердження тільки про духовний зв'язок обмежене". Не дивно, що про формулу "найменшого зла" в довідці Ф. Єневича немає навіть згадки. Позиція директора Інституту партії в цілому збігається з головною ідеєю тез партійно-державного керівництва, викладених у проекті постанови, присвяченій 290-річчю Переяславського акту (січень 1944 р.). Напевне, що саме після такого "доносу" Ф. Єневича, М. Петровський у своїх працях і лекціях став більше підкреслювати і, так звані, внутрішні причини приєднання, хоча й без цього особисте ставлення вченого до подій 1654 р. і його наслідків було, в основному, позитивним. Між іншим, ця довідка Ф. Єневича і, як можна думати, подальше спілкування філософа з партійним керівництвом^{15:1} послужили пізніше підґрунтям для критики вже керівними працівниками ЦК як праць українських істориків, так і концепції М. Грушевського.

Необхідно відзначити, що точку зору Ф. Єневича поділяло й партійне керівництво. Так, один з партійних функціонерів союзного центру М. Яковлев, виступаючи на московській нараді істориків, що була скликана з ініціативи ЦК ВКП(б) 21 червня 1944 р., висловився з проблеми приєднання України до Росії в тому ж дусі, що й Ф. Єневич. Зокрема, М. Яковлевим критикується думка деяких істориків про те, що український народ боровся за свою повну державну незалежність. У зв'язку з цим М. Яковлев нагадує про спільну батьківщину українців і руських - Київську Русь. Він вказує, що це положення радянським історикам у своїх дослідженнях необхідно конкретизувати „з усією силою, так щоб це відповідало історичній правді і підкреслювало глибоку закономірність братерства українського й руського народів". Очевидно, що М. Яковлев мав на увазі також і закономірність приєднання України до Росії і ставив його в своєму виступі в прямий наслідковий зв'язок з попередньою єдиною державою східних слов'ян - Київською Руссю. Далі він робив такий підсумок: „Таке висвітлення, що ґрунтується на фактах, само по собі розвінчує українських сепаратистів, які вважають, що історія руського народу не має нібито ніякого відношення до Київської Русі, що Київська Русь заклала підвалини не руської державності, а української. При такому трактуванні, яке подано в підручниках, приєднання України не можна буде вважати „найменшим злом"^{15:1}.

Отже, приблизно протягом семи років в історичній науці УРСР, як складової частини науки СРСР, відбувалася метаморфоза в оцінці події (і її наслідків) приєднання України до Росії 1654 р. від положення "абсолютного зла" через формулу "найменшого зла" в напрямку ідеології "возз'єднання". Зміна акцентів в оцінці названої події в українській радянській історіографії й офіційній пропаганді відбувалася в цілому з урахуванням змін (внутрішніх і зовнішніх) у політичній ситуації СРСР і УРСР. Необхідно акцентувати, що більшовицький ідеологічний апарат вказував тільки загальний напрямок перегляду старих концепцій, як української, так і російської історіографії, а вироблення нових концепцій, насичення партійних тез конкретнішим матеріалом - це вже була справа науковців. Достатньо навести як приклад наукову діяльність М. Петровського. Головні зміни відбулися в положеннях, що торкалися історії українсько-російських взаємовідносин. Трансформації зазнали ключові аспекти історії України, тісним чином пов'язані між собою. Це - проблеми Київської Русі, походження українського народу, "етнічної єдності" росіян і українців, а також приєднання України до Росії в 1654 р. Висунення нових положень - про Київську Русь як колыску українців, росіян і білорусів та їх етнічної єдності аж до єдиної давньоруської народності в той період, пізніше формування сучасних східнослов'янських народностей та ін., логічно привели до зміни ставлення, власне, і до самого факту приєднання України до Росії, котрий інколи вже по-

чинають трактувати як "возз'єднання". Але формальне застосування в історіографії формули "найменшого зла", а також терміна "приєднання" спостерігається аж до початку 50-х рр. Однак дана формула в офіційних документах і пропаганді фактично не використовувалася. Приєднання України до Росії і його наслідки інтерпретувалися в цілому, як виключно позитивне явище. Помітний перехід на позиції "безумовного блага" спостерігається в період звільнення України від німецько-фашистських загарбників, тобто, в 1943 - 1944 рр. Схожу думку висловлює О. Ясь: "Такий образ (тобто в рамках формули "найменшого зла" - авт.) українсько-московського з'єднання з незначними варіаціями проіснував у радянській історичній науці до середини 40-х рр., коли з'явилися перші ідеологічні предвісники концепції "возз'єднання"¹ ГГ>. Перипетії й нюанси подальшого ідеологічного й історіографічного процесу, вплив суспільно-політичної ситуації в країні, вшанування ювілейних дат та інше привносили свої корективи у справу зміни оцінки Переяслава й остаточної відмови від формули "найменшого зла".

¹ ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ (історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. - К., 2003. - XX+890 с

² Кравченко Володимир. Концепції Переяслава в українській історіографії // ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ ... - С.463-523.

³ Ясь Олексій. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX - кінець 80-х років XX століття) // Там само. - С.524-604.

⁴ Брехуненко Віктор. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Там само. - С.605-652.

⁵ Згадане положення аргументується на архівному матеріалі одного із співавторів цієї розвідки: Юсова Н. Наукова діяльність Костя Гуслистого в останні роки роботи в інституті історії АН УРСР (1949 - 1952 рр.) // Український історичний збірник-2002.- Вип. V. - К., 2003. - С.437-447.

⁶ З останніх праць про це також можна прочитати в : івакін Гліб. Слово про історика // Брайчевський Михайло. Вибрані твори. - Нью-Йорк — Київ, 1999. — С.8; Кравченко Володимир. Вказ. праця. - С.509; Брехуненко Віктор. Вказ. праця. - С.642-643.

⁷ Пінчук Ю.А. Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова // УІЖ. - 1994. - № 5. - С.139.

⁸ Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією. - К., 1954. - С.8.

⁹ Кравченко Володимир. Вказ. праця. - С.509; Брехуненко Віктор. Вказ. праця. - С.642-643 та ін.

¹⁰ Кравченко Володимир. Вказ. праця. - С.507-508; Брехуненко Віктор. Вказ. праця. - С.640.

¹¹ Див.: Головка Володимир. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. - К., 2003. - С.110.

¹² Про це прямо йшла мова в інструкціях 1948 р. ЦК КП(б)У з приводу святкування 300-річчя початку Визвольної війни українського народу. Див., напр.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ). - Ф. 1, оп. 70, спр. 1635. Матеріали к 300-летию начала освободительной войны (1648 - 1654 гг.). — 1948 р. - Арк. 5.

¹³ Точка зору Т. Мацьківа, яку той висловив в 1986 р. в 1-й частині статті "The Development of Ukrainian Historiography", що була опублікована в англomовному часописі "The Ukrainian Review" за 1986 р. (№ 3) дається за: Головка Володимир. Вказ. праця. - С.110.

¹⁴ Ісаєвич Ярослав. Проблеми походження українського народу: історіографічний і політичний аспекти // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. - Львів, 1996. - С.27-29.

¹⁵ Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією... - С5, 10-12.

¹⁶ Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. - Нью-Йорк, 1963. - С.19-20.

¹⁷ Названий історик, як відомо, піддав критиці схему січневих тез в праці "Приєднання чи возз'єднання" (1966 р.), що розповсюджувалася в самвидаві, а вийшла друком уже в Торонто в 1972 р. - Див.: Брайчевський Михайло. Вибрані твори. - Нью-Йорк; Київ, 1999. - С.7-8; С.489-535.

¹⁸ Див., напр.: Брайчевський М. Як Президія Академії наук розправлялася з непокірливим істориком // Український історик. - 1991. - Т. XXXIV. - Ч. 1-4. - С.216-221.

¹⁹ Див., напр.: Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945 - 1990 рр.). - Рівне, 1993; Оглоблин О. Вказ. праця; Його ж. Україно-московська угода 1654. - Нью-Йорк - Торонто, 1954; Яковлев А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654 - 1954). - Нью-Йорк, 1954; Крупницький Б. Основні проблеми історії України. - Мюнхен, 1955; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. - Нью-Йорк, 1964; Його ж. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). - Філадельфія, 1971 та ін.

²⁰ Див., напр.: Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. - Edmonton, 1982; Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. / відп. ред. Ф. Сисин; упор. Я. Грицак. — К., 1994. — Т. 1.

- ²⁰ Див.: *Сарбей ВТ.* Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна. - К., 1990; *Федорук Я.* Дослідження Хмельниччини в українській історіографії ХХ ст. (до 1939 р.) // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.* Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) / За ред. *Л. Зашкільняка.* у Львів - Люблін, 1996; *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Передмова // У ледачах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 - 1956 рр.): 36. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: *Р.Я. Пиріг* (керівник), *Т.Г. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов.* - К., 1996. - Ч. I; *Коваль М.В.* Сталінський тоталітаризм і українська історіографія (30-40-і рр.) // *Сторінки воєнної історії України.* 36. наук. ст. Вип. I. - К., 1997; *Санцевич А.* Інститут історії України Національної академії наук України: історіографічний нарис: До 60-річчя установи. — К., 1998; *Удод О.А.* Кость Гуслистий - історик України. - К., 1998 та ін.
- ²¹ *Кравченко Володимир.* Вказ. праця. - С.507.
- ²² *Крупницький Б.* Українська історична наука під советами. - Мюнхен, 1957. - С.49.
- ²³ Це праці: *Швидько А.К.* Вопросы истории Левобережной Украины в трудах Н.Н. Петровского // Актуальные историографические проблемы отечественной истории.: Сб. науч. трудов. - Днепропетровск, 1982. - С.48-57; *Стецюк К.і.* Український радянський історик *М.Н. Петровський.* (До 90-річчя з дня народження) // *Історіографічні дослідження в Україні.* - К., 1998. - Вип. 8. - С.94-98
- ²⁴ Див., напр.: *Грушевський М.С.* Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії Східного Слав'янства // *Статті по славяноведенню.* - С-Пб., 1904. - Вип. I. - С.291-304.
- ²⁵ Одним з перших цей епітет застосував головний редактор провідного історичного журналу СРСР *Б. Волін.* Див.: *Волін Б.* Великий русский народ // *Исторический журнал.* - 1938. - № 5. - С.1-17.
- ²⁶ Див.: *Большая правда на историческом фронте* // *Исторический журнал.* - 1937. - № 8. - С.6-12.
- ²⁷ Див., напр.: *Фохт А.О.* О методических и методологических ошибках М.Н. Покровского // *Исторический журнал.* - 1937. - № 3
- ²⁸ БСЭ. Первое издание. Том LXI. - М., 1935. - С.818.
- ²⁹ *Брайчевський Михайло.* Вибрані твори... - С.492.
- ³⁰ Див. про це, напр. у: *Кравченко В.* Вказ. праця. - С.506-507.
- ³¹ Див.: *Петров В.А.* Страна готовилась к отражению агрессии // *Военно-исторический журнал.* - 1995. - № 6. - С.5; а також у: *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Передмова // У ледачах тоталітаризму... - К., 1996. - Ч. I. - С.13-17.
- ³² *Сталин И.* О статье Энгельса "Внешняя политика русского царизма" // *Большевик.* - 1941. - № 9. - С. 1-5.
- ³³ Див. з цього приводу міркування харківського історіографа: *Б. Кравченко.* Вказ. праця. - С.507.
- ³⁴ *Ясь Олексій.* Вказ. праця. - С.524-525.
- ³⁵ *Яворський М.* історія України в стислому нарисі. - К., 1928. - С.50.
- ³⁶ БСЭ. - Т. LIX. - М., 1935. - С.819.
- ³⁷ Див.: *Юркова О.В.* Документи про створення і перші кроки діяльності інституту історії України АН УРСР (1936 - 1941 рр.). - К., 2001. - С.93-95.
- ³⁸ Див.: *Коваль М.С., Рубльов О.С.* Вказ. праця. - С.8-12; *Ясь Олексій,* Вказ. праця. - С.588.
- ³⁹ *Юркова О.В.* - Вказ. праця. - С.9.
- ⁴⁰ Там само. - С.210-211.
- ⁴¹ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29 - 30 квітня 1947 р. // У ледачах тоталітаризму... - Ч. II. - С.52.
- ⁴² Див., напр.: *Петровський М.* З історії визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі // *Більшовик України.* - 1938. - № 6.
- ⁴³ Див., напр.: *Марченко М.* Присоединение Украины к России 1654 г. // *Большевистское знамя.* - Одесса, 1939. - 18 января. - С.2; *Петровський М.* Переяславська Рада 1654 року: До 285-річчя з часу приєднання України до Росії// *Пролетарська правда.* - 1939. - 18 січня. - С.2; Його ж. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: До 285 річниці // *Чорноморська Комуна.* - Одеса, 1939. - 18 січня. - С.3; та ін.
- ⁴⁴ Див., напр.: *Брехуненко Віктор.* Вказ. праця. - С.641.
- ⁴⁵ *Барабой А.З.* К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // *Историк-марксист.* - 1939. - № 2. - С.87-111; Його ж. О причинах присоединения Украины к России в 1654 г.: Дис. к. ист. н. Киевский университет. - К., 1939. - 132 с. (машинопись); *Бойко І.Д.* До питання про приєднання України до Росії// *Учені записки Харківського державного університету.* - Харків, 1939. - Кн. 15: Труды истор. ф^ату. - № 1. - С.27-39; *Петровський Н.* Военное прошлое украинского народа. - М., 1939; Його ж. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 - 1654 рр.)// *Західна Україна.* Збірник під ред. *СМ. Белоусова і О.П. Оглоблина.* - К., 1940. - С.81-87; Його ж. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 - 1654 рр.) / *Нариси з історії України.* Вип. IV. - К., 1939; Його ж. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 -1654 рр.). Додаток до журналу "Більшовик України". - К., 1941.; та ін.
- ⁴⁶ *Подорожний Н.Е.* Освободительная война украинского народа 1648 - 1654
- ⁴⁷ Див. аналіз цих праць А. Барабой у : *Ясь Олексій.* Вказ. праця. - С.585-586.
- ⁴⁸ *Барабой А.З.* К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. - С.87-111.

- ⁴⁹ Там само. - С.104-106.
⁵⁰ Там само. - С.103.
⁵¹ Там само. - С.104.
⁵² Там само. - С.106-108.
⁵³ Там само. - С.108.
⁵⁴ Там само. - С.108.
⁵⁵ Там само. - С.108-109.
⁵⁶ *Бойко І.Д.* До питання про приєднання України до Роси... - С.27-29.
⁵⁷ *Ясь Олексій.* Вказ. пр. - С.586.
⁵⁸ *Бойко І.Д.* Вказ. пр. - С.36.
⁵⁹ Там само. - С.37.
⁶⁰ Там само. - С.37.
⁶¹ Див., напр.: Архив Российской Академии наук (А РАН). - Ф.1548. - Оп.1. - Ед. хр. 110. *Пичета В. И.* Основные вопросы истории Западной Белоруссии и Западной Украины. Лекция (Центральное лекционное бюро). Стенограмма. Машинопись. 28 сентября 1939 г. - 32 л.; Иого ж. Братья-украинцы и братья-белоруссы // Известия. - 1939. - 21 сентября. - С. 2; Иого ж. Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // Октябрь. - 1939. - Кн. 10-11. - С. 3-11; Иого ж. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. - 1939. - №12. - С. 155-170; Иого ж. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. - 1939. - № 18. - С. 45-50; Иого ж. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. - М., 1939. - 40 с; Иого ж. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. - М., 1940. - 136 с. та ін.; *Рубинштейн Н.* Западная Украина. Историческая справка // Московский большевик. - 1939. - 30 сент. - С.2; *Греков Б. Д.* Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. - 1939. - № 10-11. - С.248-256; *Базилевич К. В.* Борьба Украинского и Белорусского народов против польского владычества. Присоединение Украины к России. Стенограмма лекций, прочитанных 15 и 17 января 1940 г. - М., 1940. - 34 с.
⁶² Зі стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29-30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму... - Ч. II. - С. 54.
⁶³ *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. - Київ. - 1997. - № 3-4. - С. 119.
⁶⁴ Див. програму сесії, опубліковану в книзі: *Юркова О.В.* Вказ. пр. - С.103-105.
⁶⁵ *Белоусов СМ.* Крах польської держави і з'єднання великого Українського народу в єдиній Українській державі - УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. *СМ. Белоусова і О.П. Оглобліна.* - К., 1940. - С.97-109.
⁶⁶ *Подорожний М.Є.* Визвольна війна українського народу (1648 - 1654 рр.). - К., 1940. - С.85.
⁶⁷ Пор.: *Брехуненко Віктор.* Вказ. пр. - С.641.
⁶⁸ *Подорожний М.Є.* Вказ. пр. - С.85.
⁶⁹ Там само. - С.5-6.
⁷⁰ Див.: *Брехуненко Віктор.* Вказ. пр. - С.641.
⁷¹ *Осипов К.* - Вказ. пр. - С.327.
⁷² *Пичета В. И.* К. Осипов "Богдан Хмельницкий. "Молодая гвардия". М., 1939. 414 стр. 6 руб. // Исторический журнал. - 1940. - № 12. - С. 127-132.
⁷³ Там само. - С. 129.
⁷⁴ А РАН. - Ф. 1548. - Оп. 1. - Ед. хр. 110. *Пичета В. И.* Основные вопросы истории Западной Белоруссии и Западной Украины. Лекция (Центральное лекционное бюро). Стенограмма. Машинопись. 28 сентября 1939 г. - Л. 27.
⁷⁵ *Петровский Н.* Военное прошлое украинского народа. - М., 1939. - С.62.
⁷⁶ Там само. - С.2.
⁷⁷ Там само. - С.35.
⁷⁸ Там само. - С.62.
⁷⁹ Там само. - С.60.
⁸⁰ Там само. - С.36.
⁸¹ Там само. - С.64.
⁸² *Петровский М.* Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 - 1654 рр.) // Західна Україна... - С.64.
⁸³ *Петровский М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 - 1654 рр.) / Нариси з історії України. Вип. IV. - К., 1939. - С. 254-255.
⁸⁴ Там само. - С.210-211.
⁸⁵ *Стецюк К.і.* Український радянський історик М.Н. Петровський (До 90-річчя з дня народження)... - С.147.
⁸⁶ *Петровский М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 - 1654 рр.). Додаток до журналу "Більшовик України". - К., 1941. - С.29.
⁸⁷ Там само. - С.3.
⁸⁸ Там само. - С.29.
⁸⁹ ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 388-389. Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б)У. Заседание четвертое-шестое. - 31 марта 1945 г. - 14 апреля 1945 г. - Арк.55.
⁹⁰ Власне, вперше це було зроблено М.Л. Рубинштейном у книзі: Нарис історії Київської Русі. - Харків-Одеса, 1930. - С.5. Проте на той момент його положення залишилися не поміченими у зв'язку з відсутністю необхідної політичної кон'юнктури.

- ⁹¹ Нариси з історії України. Вип. і. / під заг. ред. СМ. Белоусова. - К., 1939. - С.81.
- ⁹² Там само. - С.81.
- ⁹³ Нариси з історії... - К., 1937; 1939. - С. 160, 184.
- ⁹⁴ Гудзий Н. "Слово о полку Игореве" и его историческая почва // Исторический журнал. - 1938. - №7. - С.13.
- ⁹⁵ Греков Б.Д. Киевская Русь. - М.-Л., 1939. - С.8-9.
- ⁹⁶ Див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. - К., 2002. - С.34-50.
- ⁹⁷ Див.: Греков Б.Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. - 1939. - № 10-11. - С. 248-256.
- ⁹⁸ Яковенко Н. Вказ. пр. - С.119-120.
- ⁹⁹ Див., напр.: Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму... - Ч. II. - С.11.
- ¹⁰⁰ Салевін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. - 1941. - № 1. - С.44-45.
- ¹⁰¹ Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є. Боржковський, Т.О. Времєва та ін. - К., 1941. - С.110.
- ¹⁰² Див.: ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 52. - Арк. 1. Відновлений варіант монографії, що повністю так і не була опублікована, зберігається в особовому фонді М.Н. Петровського і Інституті Архівознавства НБУ ім. В.і. Вернадського: Ф. 230. - Оп. 1. - Спр. 61 (181 арк.), Спр. 63 (184 арк.), Спр. 64 (219 арк.).
- юз ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 52. - Стаття проф. М.Н. Петровського "Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве". 1943 р. (на 106 арк.). - арк. 1; Див. також позитивний відгук П.Г. Тичини: Розвиток української радянської культури за 25 років // Вісті АН УРСР. - 1943. - № 1-2. - С.49.
- ¹⁰⁴ Див.: ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 52. - Арк. 1.
- ¹⁰⁵ Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином Украинском советском государстве // Большевик. - 1944. - № 2. - С.42-55.
- ¹⁰⁶ Петровский М. Воз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі. - К.-Х., 1944. - 28 с; Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином советском государстве. - М., 1944. - 87 с. та ін.
- ¹⁰⁷ Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином Украинском советском государстве // Большевик. - 1944. - № 2. - С.42-55.
- ¹⁰⁸ Довідка директора інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича "Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР" (17 травня 1944 р.) // У лещатах тоталітаризму... - Ч. 1. - С.126.
- ¹⁰⁹ Аналіз її див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. - К., 2002. - С.50-52.
- ¹¹⁰ Петровський М.Н. Київська Русь - спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. - Ч. I.: Доповіді відділу суспільних наук. - Уфа, 1942. - С.5-22. Пор.: ІА НБУ ім. В.і. Вернадського. - Ф. 230. - Оп. 1. - Спр. 61. - Арк. 83-128.
- ¹¹¹ ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 759. - Арк. 30.
- ¹¹² Петровський М.Н. Київська Русь... - С.5-22.
- ¹¹³ Див.: 3 протоколу № 20 засідання Президії АН УРСР про відновлення роботи інституту історії і археології. 12 червня 1942 р. // У лещатах тоталітаризму... - Ч. 1. - С.110.
- ¹¹⁴ Більш детально про це див.: Юсова Н. Зародження теорії... - С.34-78.
- ¹¹⁵ Про це див. детально: Гриневич В. Сталінська модифікація ідеології радянського патріотизму наприкінці 30-х - на початку 40-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвуз. зб. наук. пр. - Вип. 8-т- К., 2003. - С 356-362.
- ¹¹⁶ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ - ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архєрейський, О.Г. Бажай, Т.В. Бикова та ін. Відп. ред. В.А. Смолій. - К., 2002. - С 707.
- ¹¹⁷ Див., напр.: Петровський М.Н. Незламний дух великого українського народу. - Харків, 1943. - 23 с із сучасних праць див.: Гриневич В. Вказ. пр. - С 362-363.
- ¹¹⁸ Див., напр.: Тематично-видавничий план об'єднаного Інституту суспільних наук на 1942 р.: ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 46. - Арк. 22-24, 51, а також: Зі стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29-30 квітня 1947 р. - С.54.
- ¹¹⁹ Див.: Бабій Б.М. Воз'єднання Західної України з Українською РСР. - К., 1954. - С.174, 18; Гриневич В. Вказ. пр. - С 366.
- ¹²⁰ Див.: Роман Сербиї. За яку спадщину? - К., 2002. - С.26-27.
- *21 Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ - ХХ ст. ... - С.707.
- ¹²² Петровський М. Військова доблесть українського народу. // Комуніст. - 1941. - 9 липня.
- ¹²³ Див., ЦДАГОУ. - Ф. I. - Оп. 70. - Спр. 91. - Письмо тов. Хрущева Н.С. тов. Сталину об ознаменований 290-летія со дня присоединения Украины к России. / Материалы к докладу, посвященному 27-годовщине Великой Октябрьской революции. 30 окт. 1943 - 18 янв. 1944 гг. - 47 арк. Повністю текст листа наводиться в Додатку А.
- ¹²⁴ Там само. - Проект об ознаменований 290-летія со дня присоединения Украины к России. Постановление ЦК КП(б)У. - Арк. 5-47. Повністю текст проекту постанови подається в Додатку Б.
- ¹²⁵ Там само. - Арк. 45.

- ¹²⁶ Там само. - Арк. 46.
- ¹²⁷ Там само. - Спр. 1635. Матеріали к 300-летию начала освободительной войны (1648 - 1654 гг.). Начато 1948 г. На 20 лл. Повністю текст проекту постанови подається в Додатку В. Тут також особливо підкреслюється походження обох східнослов'янських народів від „одного кореня”. Див.: Там само. - Арк. 8.
- ¹²⁸ Там само. - Арк. 9.
- ¹²⁹ Див.: Там само. - Спр. 150. Переяславська Рада 18 січня 1654 р. (Довідка). - Арк. 154-156. Повністю текст довідки подано в Додатку Е.
- ¹³⁰ Там само. - Арк. 154.
- ¹³¹ Див., напр.: Там само. - Спр. 385. - Арк. 18-19; Спр. 538. - Арк. 14.
- ¹³² Див., напр.: *Пичета В. И.* Борьба украинского и белорусского народов за свою свободу (XIII в. - 1943 г.) // Вестник Академии наук СССР. - 1943. - № 9-Ю. - С. 34; Его же. Богдан Хмельницкий - великий сын украинского народа. Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Доме ученых в Москве. - М., 1944. — 26 с.
- ¹³³ Наприклад, термін "возз'єднання" в цьому змістовому наповненні використовував співробітник пропаганди ЦК КП(б)У - укладач довідки про наради істориків в ЦК КП(б)У від 10-го і 17-го березня 1945 р., див.: У лекціях тоталітаризму... - Ч. II. - С. 19.
- ¹³⁴ ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 895. - Арк. 137-138. Вказану архівну справу використовує в своєму поки що не опублікованому розділі колективної монографії "Україна - Росія" дослідник цього періоду В. А. Гриневич. Він же і подає перелік назв лекцій.
- ¹³⁵ *Бочкарев В.* Богдан Хмельницкий - великий сын украинского народа // Славяне. 1944. - № 1. - С. 42.
- ¹³⁶ *Петровский Н.* Богдан Хмельницкий. - М., 1944. - С. 45.
- ¹³⁷ *Петровский Н. Н.* Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. - М., 1944. - С. 32.
- ¹³⁸ Там само. - С. 33.
- ¹³⁹ *Пичета В.* Воссоединение белорусского народа в едином Белорусском Советском государстве // Большевик. - 1944. - № 12. - С. 30-38.
- ¹⁴⁰ *Петровский М. Н.* Незламный дух украинского народа. - С. 12.
- ¹⁴¹ *Петровский М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 - 1654). Додаток до журналу "Більшовик України". - С. 21.
- ¹⁴² *Пичета В. И.* Великий сын украинского народа - Богдан Хмельницкий // Пропагандист. - 1943. - № 23-24. - С. 24-28; Його ж. Богдан Хмельницкий - великий сын украинского народу // Соціалістична Харківщина. - 1943. - 11 грудня. - С. 2; Його ж. Богдан Хмельницкий // Блокнот агитатора Красной Армии. - 1943. - № 31. - С. 8-15; Його ж. Богдан Хмельницкий - выдающийся полководец и стратег. (Годы освободительной войны против шляхетской Польши 1648 - 1654) // Советская Украина. - 25 декабря. - 1943. - С. 2; та ін.
- ¹⁴³ Детальніше про заснування Ордена Богдана Хмельницького див.: *Гриневич В.* Як гетьман „зрадник” став героєм // Пам'ятки України. - 1991. - № 5. - С. 4-7.
- ¹⁴⁴ Правда. - 1943. - 11 октября. - С. 2.
- ¹⁴⁵ Радянська Україна. - 1943. - 14 жовтня. - С. 2.
- ¹⁴⁶ Історія України. Т. 1. / Під ред. М. Н. Петровського. - Уфа, 1943. - С. 307.
- ¹⁴⁷ Там само. - С. 98.
- ¹⁴⁸ Нарис історії України / За ред. К. Г. Гуслистого та ін. - Уфа, 1942. - С. 39.
- ¹⁴⁹ Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України *Ф. Ф. Єневича* "Про недоліки в роботі інституту історії України Академії наук УРСР" (17 травня 1944 р.) // У лекціях тоталітаризму - Ч. I. - С. 123-128.
- ¹⁵⁰ Там само. - С. 127-128, 130-131.
- ¹⁵¹ Там само. - С. 130.
- ¹⁵² Там само. - С. 131.
- ¹⁵³ Як свідчать деякі архівні документи, *Ф. Єневич* інколи виступав в якості посередника між співробітниками ІУ і Управління пропаганди при ЦК КП(б)У. Див., напр.: ЦДАГОУ. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 1047. - Арк. 5.
- ¹⁵⁴ З виступу *М. Яковлева* „Національне питання” на нараді істориків 21 червня 1944 р. - Российский государственный архив социально-политической истории (РГА СПИ). - Ф. 17. - Оп. 125. - Ед. хр. 225. Матеріали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том IV. Февраль 1944 - июль 1944. — Л. 11-12. (Л. 3-20 - вміщено повністю виступ *М. Яковлева*). Зазначений фрагмент виступу *М. Яковлева* див.: Додаток Д.
- ¹⁵⁵ *Ясь О.* Вказ. пр. - С. 588.

Додаток А.

МОСКВА

ТОВАРИЩУ СТАЛИНУ

18 января исполняется 290 лет со дня присоединения Украины к России по договору, заключенному в г. Переяславе Богданом Хмельницким.

ЦК КП(б) Украины просит разрешить отметить эту дату, имея в виду ту бешеную антиисторическую агитацию против объединения украинского и русского народов, которую проводили на Украине немецкие фашисты и украинско-немецкие националисты.

Мы хотим отметить дату 290-летия со дня присоединения беседами среди населения освобожденных районов Украины, изданием листовок для населения оккупированных районов и др.

В г. Харькове провести торжественное собрание с заслушанием доклада и принятием документов.

В докладах, лекциях и беседах, а также в статьях наших газет и журналов мы хотим не так подробно осветить сам факт присоединения Украины, как позитивное значение этого факта для истории Украины и России, как позитивное значение этого факта для истории украинского и русского народов.

За все время существования Советской власти на Украине эта дата отмечается впервые.

[Документ без автографа osobистого підпису]

Н. Хрущев.

ЦДАГО України. - Ф.І. - Оп. 70. - Спа. 91. Письмо тов. Хрущева Н. С. тов. Сталину об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 26 годовщины Великой Октябрьской революции. 30 октября 1943 - 18 января 1944. На 47 арк. - Арк. 44.

Додаток Б

ПРОЕКТ

ОБ ОЗНАМЕНОВАНИИ 290 -ЛЕТИЯ СО ДНЯ ПРИСОЕДИНЕНИЯ УКРАИНЫ К РОССИИ

Постановление ЦК КП(б)У

290 лет тому назад /1654/ по предложению Великого гетьмана Украины Богдана Хмельницкого навеки был утвержден нерушимый союз двух братских народов - великого украинского народа с великим русским народом.

Великая Октябрьская Социалистическая революция еще сильнее соединила трудящихся двух великих народов - русского и украинского и создала все условия для превращения Украины в республику передовой промышленности, сельского хозяйства, науки и культуры.

Партия большевиков и ленинско-сталинская национальная политика вывела на широкий путь все народы Советского Союза, где равным среди равных является украинский народ.

В союзе с русским народом под руководством Сталина была осуществлена вековечная мечта украинского народа - воссоединение всех украинских земель в едином Украинском Советском государстве.

В боевом союзе с русским народом и другими народами Советского Союза Украина освобождается от немецкого нашествия.

"Дружба народов нашей страны
выдержала все трудности и испытания
войны и еще более закалилась в общей борьбе всех советских людей
против фашистских захватчиков"

/Сталин/

В боевом союзе с русским народом и другими народами Советского Союза восстанавливается народное хозяйство Советской Украины, разрушенное немецко-фашистскими варварами.

Непобедимый союз русского и украинского народа, озаренный гением Сталина, закаленный в огне отечественной войны, есть залог счастливого грядущего Украины.

В ознаменование 290-летия со дня присоединения Украины к России ЦК КП(б)У постановляет:

1. Провести 8-18 января 1944 года повсеместно собрания рабочих, колхозников и интеллигенции с докладом - "Дружба народов - источник силы Советского Союза".

2. Предложить обкомам КП(б)У выделить на проводимые собрания квалифицированных докладчиков из числа партийного, советского, комсомольского и хозяйственного актива.

3. Организовать силами агитаторов и пропагандистов лекции и беседы среди трудящихся.

4. Утвердить примерную тематику лекций и бесед, посвященных 290-летию братского союза русского и украинского народов.

5. Предложить редакторам республиканских, областных и районных газет выпустить 8/1.-44 года специальные номера газет, посвященных великой дружбе русского и украинского народов.

6. Предложить Управлению по делам искусств при СНК УССР и Союзу писателей УССР организовать 8-18/1 - 44 года на крупных предприятиях городов и районов литературные вечера и вечера художественной самодеятельности с показом лучших произведений русской и украинской литературы и музыки.

[Документ без підпису]

ЦДАГО України. - Ф. I. - Оп. 70. - Спр. 91. Письмо тов. Хрущева Н. С. тов. Сталину об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 26 годовщины Великой Октябрьской революции. 30 октября 1943 - 18 января 1944. На 47 арк. - Арк. 45-47.

Додаток В.

О 300-ЛЕТИИ СО ДНЯ НАЧАЛА ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ УКРАИНСКОГО НАРОДА 1648 - 1654 гг.

Постановление Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У

300 лет тому назад украинский народ поднялся на освободительную войну против гнета шляхетской Польши, против социального и национального гнета польских магнатов, литовских и украинских феодалов. Это были тяжелые времена для Украины. Иноземные захватчики, особенно шляхта, веками угнетавшая украинский народ, стремились лишить Украину ее права на государственное существование, жестоко преследовали родной украинский язык, культуру, национальные обычаи. Иезуиты-шляхтичи огнем и мечем насаждали на Украине католицизм, пытались поработить украинский народ не только экономически и политически, но и духовно.

Руководимый великим сыном украинского народа, талантливым полководцем Богданом Хмельницким, восставший народ нанес врагу сокрушительные удары в боях под Желтыми Водами и Корсунем, на речке Пилявке, под Зборовым и Батогом. В этой борьбе украинский народ выдвинул много талантливых руководителей и полководцев - славных соратников Богдана Хмельницкого - Кривоноса, Богуна, Нечая и других.

История украинского народа до выступления Богдана Хмельницкого знала в прошлом немало народных восстаний против угнетателей, но только Освободительная война 1648 - 1654 г. г. под руководством Богдана Хмельницкого привела в XVII веке к блестящим победам. Украинский народ пошел за Богданом Хмельницким потому, что он глубоко понимал интересы и чаяния своего народа, он был первым крупнейшим политическим деятелем своего времени, который видел возможность победы над иноземными захватчиками только в союзе с великим русским народом.

Украинский народ в своей борьбе за социальное и национальное освобождение находил поддержку русского, белорусского и других народов, которые боролись против иностранных захватчиков, феодально-крепостнического гнета. Борьба украинского народа вызвала широкие отклики среди польского крестьянства, которое выступило против своих феодалов - польской шляхты, поддерживало освободительную борьбу на Украине.

В сложной исторической обстановке, когда над Украиной нависла угроза со стороны польской шляхты и турецкого султана, украинский народ, руководимый мудрым государственным деятелем и патриотом Богданом Хмельницким, избрал единственно правильный путь - союз и единение с братским русским народом, идя по которому Украина могла освободиться от иноземного порабощения, избежать разрушения и уничтожения.

Великий исторический акт добровольного присоединения Украины к России, осуществленный по решению Переяславской Рады 8 января 1654 г., имел переломное и прогрессивное значение в истории украинского народа. Он еще больше закрепил исторически сложившуюся дружбу двух братских народов - русского и украинского, происшедших от одного корня и столь близких по общности культуры, языка и территории. С тех пор украинский народ, вместе с русским народом и другими народами вели самоотверженную борьбу против социального и национального гнета. И только Великая Октябрьская социалистическая революция принесла всем народам полное социальное и национальное освобождение, духовное возрождение. Украинский народ, руководимый партией Ленина-Сталина, первым вслед за русским народом встал на путь Великой Октябрьской социалистической революции, на путь коммунизма.

При помощи великого русского народа украинский народ добился осуществления своей вековой мечты - создал свое национальное украинское государство, положив этим начало новой, славной эпохе своей истории.

Только при советской власти под руководством великого Сталина украинский народ при помощи русского и других народов СССР воссоединил все украинские земли в едином украинском советском государстве.

Руководимый партией большевиков и великим Сталиным, советский народ, разгромив гитлеровскую Германию, создал условия для раскрепощения всех славянских народов, для их братского союза и подлинно демократического развития, заложил фундамент прочной и искренней украинско-польской дружбы.

Идя к своему светлому будущему - к коммунизму, украинский народ, как и все народы Советского Союза, глубоко чтит героическое прошлое своей истории, своих славных предков - самоотверженных борцов за свободу и независимость своей Родины, поборников прочного союза и дружбы украинского народа с великим русским народом и другими народами.

Свято чтя имя Богдана Хмельницкого, любимого не только украинским, но и всеми народами Советского Союза, Президиум Верховного Совета СССР учредил орден Богдана Хмельницкого. Этот акт Верховного органа власти социалистического государства - яркое проявление величайшего уважения всего советского народа к великому сыну украинского народа, с именем которого связано историческое воссоединение украинского и русского народов.

В ознаменовании 300-летия со дня начала освободительной войны украинского народа против шляхетской Польши Совет Министров УССР и Центральный Комитет КП(о)У постановляет:

1. Широко отметить славную дату в истории украинского народа - 300-летие со дня начала Освободительной войны 1648 - 1654 г. г. во главе с великим полководцем и мудрым государственным деятелем Богданом Хмельницким - войны, завершившейся присоединением Украины к России, имевшем важное значение в исторических судьбах украинского народа.

2. Соорудить памятник Богдану Хмельницкому в г. Переяслав-Хмельницком, установить бюст Б. Хмельницкому в Чигирине и во Львове; установить мемориальные доски и обелиски в местах, связанных с событиями Освободительной войны: обелиски - в Корсуне, на месте битвы под Желтыми Водами, Пилявцах, Зборове, Виннице, Батогее; установить мемориальные доски - в Киеве, Чигирине, селе Субботове.

3. Организовать в г. Чигирине музей Богдана Хмельницкого. В музее экспонировать материалы, относящиеся к истории Освободительной войны 1648 - 1654 г. г., отражающие жизнь и деятельность Богдана Хмельницкого и его славных соратников.

4. В честь памяти великих сынов украинского народа, руководителей Освободительной войны, наименовать:

а / городской парк в Чигирине - именем Богдана Хмельницкого;

б / присвоить неполной средней школе села Субботово имя Богдана Хмельницкого;

в / наименовать улицы: имени Богуна - в г. Виннице, имени Кривоноса - в г. Черкасах, имени Нечая - в г. Красном /Винницкой области/.

5. Провести 29-30 мая в г. Киеве научную сессию Института истории АН УССР, посвященную 300-летию освободительной войны украинского народа против польской шляхты.

6. Утвердить план мероприятий по проведению 300-летия со дня начала Освободительной войны 1648 - 1654 гг.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. -70. - Спр. 1635. Матеріали к 300-літтю начала освободительной войны (1648 - 1654 г. г.). Начато 1948 г. На 20 арк. Арк. 6-10.

Додаток Д

З виступу М. Яковлева "Національне питання" 21 червня 1944 р.

...а) Присоединение Украины к России.

Все на начальном этапе борьбы Украины изображается как борьба за ее полную самостоятельность.

Присоединение к Польше, присоединение к Русскому государству получается, по учебникам, в одинаковой мере злом, ибо подлинной целью украинского народа было, **ОКАЗАТЬСЯ**, получение независимости, т.е. полное "освобождение Украины". Не разрешает этого вопроса и вузовский учебник /История СССР. Т. 1, под ред. Лебедева, Грекова и Бахрушина, с. 558-560/...

Говоря о родственности украинского и русского народов, учебники - и школьный и вузовский - не показали должным образом и конкретно общность этих двух народов, имеющих общую родину в прошлом - Киевскую Русь. А это необходимо было бы подчеркнуть со всей силой, так как это соответствует исторической правде и подчеркивает глубокую закономерность братства украинского и русского народов.

Такое освещение, основанное на фактах, само по себе разоблачает украинских сепаратистов, полагающих, что история русского народа не имеет якобы никакого отношения к Киевской Руси, что Киевская Русь заложила основы не русской государственности, а украинской. При такой трактовке, какая дается в учебниках, присоединение Украины нельзя будет считать "наименьшим злом"....

РГА СПИ. - Ф. 17. - Оп. 125. - Д. 225. Матеріали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том IV. Февраль 1944 - июль 1944. -Л. 11-12.

Додаток Е

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

8 січня 1654 р.

/Довідка/

Багатовікова боротьба українського народу за національну незалежність, за визволення під ярма чужоземних окупантів-загарбників, досягла в половині XVII століття най-

вищого піднесення. Національно-визвольну боротьбу українського народу очолював великий гетьман України, видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький. Під його керівництвом український народ завдав багато нищівних ударів військам пансько-шляхетської Польщі, яка уперто домогалася окупувати Україну й уярмити увесь український народ. Одночасно на волю й незалежність України посягали й інші сусіди-загарбники: Туреччина, татари, молдавські "господарі" та ін. Хоч як напружував свою силу й волю до перемоги український народ, але перед ним все більше зростала небезпека бути поневоленим панською Польщею, чи то султанською Туреччиною.

Український народ у ці найтяжчі часи боротьби за свою національну незалежність знайшов собі підтримку й допомогу від братнього російського народу, з яким був зв'язаний спільністю історичного процесу формування своєї народності і походженням своєї державності.

Гетьман Богдан Хмельницький з прозорливістю великого державно-політичного діяча спрямував політичні прагнення українського народу на союз з братньою Росією і домігся оформлення й здійснення цього союзу.

Починаючи з 1652 р., Богдан Хмельницький веде особливо жваві переговори з урядом царя Олексія, готуючи ґрунт для приєднання України до Росії й безпосередньої допомоги Росії українському народові в боротьбі проти Польщі. В 1653 р. між російським урядом і гетьманом Богданом Хмельницьким відбувається обмін декількома посольствами й ведуться жваві переговори про умови приєднання України до Росії. В жовтні 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив, щоб царю Олексію "гетьмана Богдана Хмельницького и все войско запорожское, с городами их и землями принять под свою государскую высокую руку". На Україну відряджається з Москви посольство на чолі з боярином В. Бутурліним, якому було доручено оформлення від імені царя Олексія приєднання України до Росії.

8 січня 1654 р. в м. Переяславі /тепер Переяслав-Хмельницький/ відбулася народна рада за участю представників усіх тих земель України, які вибилися з-під польсько-шляхетської окупації. З великою промовою на цій раді виступив Хмельницький, в ній він закликав приєднатися до Росії й обґрунтував всі переваги цього акту. Всі присутні на раді в один голос вимагали приєднати Україну до Росії. Рішення про приєднання України до Росії, прийняте на Переяславській Раді, було одностайним і відбивало прагнення й життєві інтереси всього українського народу.

В Росії тоді влада була в руках царизму, який гнобив російські народні маси і проводив колоніальну політику щодо підкорених народів.

Перехід України під владу російського царя був для українського народу меншим злом порівняно з небезпекою поглинення України панською Польщею і султанською Туреччиною, яке загрожувало самому існуванню українського народу.

Приєднання України до Росії врятувало український народ від чужоземного поневолення, дало змогу зберегти йому свою народність, зберегти ще на довший час свою державність. Це приєднання сприяло зміцненню політичних, економічних і культурних зв'язків російського і українського народів.

Переяславська Рада поклала основу вічної дружби й вічного союзу українського й російського народів, що зростав і міцнів протягом дальших століть спільної історії й досяг свого найвищого прояву в наші радянські часи.

ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 150. Протоколи, докладные записки, сведения о работе Академии наук УССР. 2 декабря 1943 г. - 22 марта 1944 гг. На 156 арк. - Арк. 154-156.

In the article, the author traces of estimation adjustment the annexation of Ukraine to Russia in 1654 - and its consequences in the historical science and USSR party-state documents after the governmental decree appearance in 1937, which contained the instruction to regard the highlighted event as "the least evil". The conclusion, based on the sources and literature analysis, was drawn, which stated that from the end of the 30's the ideological process of renovation of Ukraine with Russia reunification concept had begun.